

Дитячими очима

(Спомин)

Наталя Наріжна

Прага 2010

Дитячими очима

(Спомин)

Наталя Наріжна

дочка Симона Наріжного, директора
Музею Визвольної боротьби в Празі,
професора Вільного Українського
університету в Празі

Прага 2010

**Publikace byla vydána za finanční podpory
Magistrátu hl. m. Prahy z celoměstských programů
pro podporu činnosti národnostních menšin**

**Vydalo Sdružení Ukrajinek v České republice
Editor Mykola Mušinka
Praha 2010
ISBN 978-80-254-8978-9**

Замість Передмови.

Очі - це вікна.

Ними душа дивиться на світ Божий, а той пречудовий, незрозумілий світ заглядає своїми очима в людську душу.

Переді мною росте якесь не звичайне, а чудернацьке деревце, що називається японська сливка. А чудернацьке воно тому, бо вкриється світлою рожевим квітом зимою, коли надворі вдарить знецінська мороз, а на шибах появляться дивні рисунки. От тобі маєш і Мікімото, і Фуджіяма, і палати японського імператора Таіші Його-шіти, проектировані колись давно архітектором з незвичним прізвищем Середін-Собатін. Марія Антоновна Сачавець знала всю його родину, і не скриваючи свого невдоволення, часто говорила, що мадам Середін-Собатіна звичайна жидівка з Бердичева, а не французька швейцарка з аристократичної родини, за яку себе ціле життя видавала. Марія Антоновна не завжди мала рацію. Помиллялася вона і в цьому випадку, бо мадам Середін-Собатіна таки була дійсна, не-підроблена швейцарка з Льозанни.

Листя в японської сливки темно-бузкове, майже таке саме, як був колись візочок для ляльки з італійською головкою, правдивим волоссям і пишними, правдивими віями. Лялька належала Наталочці, якої батько, Симон Петрович Наріжний, був лектором, доцентом і вкінці професором історії Східної Європи на Українському Вільному Університеті в Празі. Мама Наталочки, Ірина Лавровна з дому Сачавець була наймолодшою дитиною загадуваної вже Марії Антоновни і її другого чоловіка, Лавра Олександровича Сачавця.

Лавр Олександрович Сачавець, потомствений дворянин, по освіті математик і правник, абсолювент Харківського Університету і вищого математичного імператорського училища в Москві, замінив чекаючу на нього кар'єру на рідний полтавський степ і вишиту сорочку, на посаду в земській комісії, вкінці на голову земства і на мирового суддю. Лавр Олександрович знав майже всі європейські мови, хоч і говорити ними було йому тяжко, бо кожне слово він вимовляв так, як воно було написане. Подібна історія була й з Господньою Молитвою, яку Лавр Олександрович чомусь не міг проказувати словами, а тільки співом. Його наймолодша дитина, Іруся, була

дуже здібна і надзвичайно вражлива. Ліпшої людини від Папи вона не знала і його смерть, 22 січня 1910-го року, коли їй було ще не цілих вісім літ, була для неї величезним нещастям, з яким вона не могла помиритися до кінця свого життя. Помер Лавр Олександрович раптово, серед ночі, на удар серця.

В мене збереглася похоронна спадщина моого діда: в чорних твердих палітурках лежить, ніби в сні, ціла купа телеграм від великих тодішнього миру цього, листів, поезій і вирізок з газет. З них останніх вражає мене патріотична, як на ті часи, стаття С. А. Новицького, в якій він потомственного дворянина Лавра Олександровича, разом з нашим простолюддям, порівнює до козаків, сподвижників Хмельницького. Ідеалом їхнім була індивідуальна, загальнолюдська свобода і тому всі вони супротивлялися не лише кріпацтву, але і всяким общинам. Так само вражає мене некролог, друкований у Полтавському Голосі. В ньому автор звертає увагу на простоту похорону, на якому не грала ні воєнна оркестра, ні не було претензійної пишноти в самій процесії. Була лише стало зростаюча юрба, що заповнила цілу Полтавську вулицю і пристаючу до міста площу, на якій відбувалися ярмарки.

Народ ішов з усіх сторін, щоб попрощатися зі своїм батьком-барионом. Поховано Лавра Олександровича на старому міському кладовищі, де колись стояла стара церква. Тихо опустили труну в могилу, на ній загуркотіла земля, обережно кинута сотнями рук і з почуттям гіркої втрати в душі люди почали розходитись.

На першій сторінці похоронної книжки є запис Марії Антоновни: „На пам'ять моїм рідним, моїм дорогим дітям, Ірусі, Вові і Ціпі, щоб вони, коли виростуть, прочитали і знали, хто був їхній Папа і кого вони з його смертю втратили. 18/8/1910 року.“

Не знаю, чи хто-небудь думав, що 2007-го року я часто братиму в руки чорні палітурки і перечитуватиму телеграми, листи, поезії і вирізки з преси. В такі хвилини постать моого діда стає вікном, через яке моя душа дивиться на світ Божий, і через яке той пречудовий, незрозумілий світ дідовими очима заглядає мені в душу.

У 1911 році Іруся поїхала з Марією Антоновою відвідати недалекий жіночий монастир і так захопилася пануючою там спокійною тишиною і чудовими іконами, які малювали привітні монашки з глибокими, щасливими очима, що вирішила й собі прилучитися до зграї вибраних Богом послушниць. Здається, що це захоплення тривало не так уже й довго, хоч вплив його залишився на завжди.

Іруся, крім нормальної науки, взялася серйозно за малювання і музику. Маючи дев'ять років, вона олійними фарбами намалювала балкон великого дому, де проживала з родиною, і кусничок квітника, і ця маленька картинка зараз висить на стіні в хаті моєї молодшої доньки, яка також називається Ірина і яка талантові до образотворчого і прикладного мистецтва, одідиченого від Ірусі, не дала пропasti. Гру на роялі Іруся опанувала до високого мистецького рівня, граючи головно тоді, коли крім родини, нікого не було в хаті. Музичний талант одідичила від Ірусі моя старша донька, Оксана, яка, нажаль, його не використала.

Поїздка в монастир мала ще й інший вплив на малу русоволосу дитину з величезними зеленими, мов смарагди, очима. Іруся всім серцем полюбила рідну, православну віру, так що всі служби Божі знала напам'ять.

„Ну, Лавровна,“ говорив отець протопресвітер Пірський. „Коли б ти була хлопцем, то з тебе був би напевно єпископ.“

Іруся мала рідних брата й сестру. Брат Валентин, а скорочено Вовка, був на два роки старший від неї, а сестра Татьяна, яку називали Ціпа, на чотири. Красуня Ціпа, нещасна Ціпа, яка нібито навмисно вишукувала собі нікудишніх і виглядом, і характером ухажорів. Маючи 18 років, вона вийшла заміж за якогось високо поставленого економіста. Всі, що його знали говорили, що він був білобрисий з маленькими синенькими очима, як у свинки і що в нього завжди була на сорочці під руками пляма від поту. Аж одного погідного ранку прийшла депеша десь з — під Казані, яка перемінила неймовірне щастя у неймовірне горе. Виявилося, що в тій дикій країні, де в чорних, брудних „ізбушках“ приходилося жити разом і людям і худобі, і яку наш золотоверхий Київ, на своє ж таки нещастя, навчив молитися Господу Богу, в економіста була законна родина - жінка й четверо дітей. Жінка вже не могла дочекатися приїзду мужа і послала депешу: „Приїзди поскоріше, бо я без тебе вмираю....“

Нещасна Ціпа випила пляшечку морфію і кинулась сторч головою в недалеке озерце, звідки її своєчасно витягнули, так що життя її було врятоване. Економіста закували в кайдани і відвезли кудись на Сибір, а для його законної жінки Марія Антоновна виклопотала пенсію.

* * *

Ні війна, ні революція не змінили характеру Марії Антоновни. Так, як і раніше, будинок „батька-барина“ залишався відкритим і коли

навідували його банди червоних, то Марія Антоновна не попадала в паніку, як це робили інші. Вона ставала перед ними у всю свою низьку висоту і голосом, якого не можна було не слухати, говорила :

„Скидайте шапки! У мене в хаті ікони!“

На диво всі, без вийнятку, герої 'загірної комуни' слухались слів цієї дивної для них жінка, а потягнувши все, що тільки попало, підходили до Марії Антоновна з шапками в руках і просили:

„Перехрестіть, бариня!“

„Не обижайте людей“, казала Марія Антоновна, хрестячи розпальяні, немиті голови.

Сергій, найстарший син Марії Антоновни з першого подружжя, колишній полковник лейбвардії цариці Олександри, вже не жив. Жив тільки його брат, на двадцять років старший від Іруси, Петя - лікар „extraordinaire“, головний хірург якоїсь частини на західному фронті. В часі завірюхи Першої Світової. Війни, Петя познайомився з колегою-противником, чехом, доктором Герінком, який у 1918-му році вернувся до Праги. Там, напроти пам'ятника Яна Гуса, була клініка Червоного Хреста і в ній доктор Герінк став завідуючим лікарем. В тій клініці, під його опікою, закінчилося у 1936-му році життя Марії Антоновни Сачавець. Цікаве і добре життя, в якому не було місця ані для страху, ані для неправди, зате було багато любові до людей своїх і чужих, головне ж до родини „Сімаші“ - Симона Петровича і Ірини Лавровни Наріжних. А найбільше для внучки Наталочки.

Чорних похоронних палітурок в мене немає. Є тільки некролог з однієї газети і часом приходить почуття, якого не можна ні пояснити, ні описати: от-от відкриються двері, в хату війне запахом одеколону і зайде дорога мені постать, яка візьме мене за руку і скаже : „Ну давай, підем погуляєм ...“

Микола Мушинка

Дитячими Очима

Народилася я у повітовому місті Кобеляках на Полтавщині в так званій малій хаті, в якій після шлюбу жили мої батьки. Мала хата стояла на тій самій ділянці, що й велика і друга мала, і хто жив тоді в другій мені невідомо. З моїм народженням зв'язані найрізноманітніші перекази, не завжди акуратні, так що вірити їм не варто. Правдою було лише те, що моя мама відмовилася від неписаного закону, якого дотримувалися в тих часах всі „молоді дами із добрих родин“ і переносила породільні муки мовчки.

„Кричи, сумашедша,“ підбадьорювала маму моя Баба, „ а то у тебе виросте зоб!“

Бабу не можна було не слухати. Її авторитет був такий потужний, що через цілу мою сагу я писатиму її з великої літери. Та на цей раз мама інстинктивно зрозуміла, що побіда за нею і що авторитет Баби безсилій. Тож заціпивши зуби, з „вильоками“, які в неї у критичних ситуаціях завжди появлялися на щоках, родила мене мовчки. Зате я нібито, щоб якось віддячитись за мамину впертість, кричала на все горло, як тільки появилася на світ Божий.

„А в Наталочки таки добрий голосок, гарно співатиме“, з гордістю заявила стара колишня ключниця, а теперішня баба-повитуха, тримаючи мене на руках. Всі вже знали, що коли новонароджена дитина буде дівчинка, ім'я її буде Наталка. Було це бажанням моого батька, який - за словами мами - відкідав всі гарні й милозвучні імена, як Катруся, Оксанка чи Оленка в користь Наталки.

Оповідають, що народилася я зі жмутом червонавого волосся, що в скорому часі повипадало через золотуху і з виразно означенім носом, одідиченим від батька. Другий чоловік нашої Ціпи, Юхим Ксенофонтович, дивлячись на мене говорив : „Ну дивіться! От красавиця ! Така маленька, а носик видно, не те, що якийсь там гудзик!“

Юхим був терський козак, і хоч служив у царській армії в ранзі полковника і говорив виключно російською мовою, всіх поперед-

жав, щоб не називали його „великоросом”, бо „великороси це самі мужики”.

Моїми хресними батьками була мамина старша сестра Татьяна, чи як її називали Ціпа, і родинний приятель Максим Лебідь, з рудим волоссям і фізіономією, що „цегли просила”, і що, за переказами мами був „чудова людина”. Ідеологія Макса була дуже проста : „Нехай чорт, аби український”, говорив він і це говорення напевно й повело його романтичними , залитими кров'ю стежками кудись за Байкал, де він пропав.

Мама розказувала, що Макс писав гарні вірші, ліпші, ніж батько, який чомусь уважав потрібним прикрашати кожний другий рядок „многоточієм”. Вже в дорослому віці мені попалася в руки мала, чепурно видана книжечка, така собі мініяюрна хрестоматія,де між поезіями був також вірш Максима Лебідя.

День моого народження припав на 12-те липня голодного 1922-го року. З садка вже давно познікали кленові алії, не стало каштанів, дубів ні берез - залишилися тільки де-не-де пеньки. З квітника чайсь кострубаті руки повиривали всі квіти й кущі, між струнами великого роялю, що стояв у приймальній кімнаті, догнивала замерзла картопля; її мили й розрізали на малі шматочки, варили суп.

„Кандъор”, казала мама.

Вабі кандъор загущували засмажкою, зробленою з пари крапель олії і ложки макухи.

Я не буду тут описувати кулінарії року моого народження. Тих, хто жили тоді, вже немає, а коли є, то пам'ятають і кандъор, і макуху, і мертвих, що сиділи обпреті об хати чи плоти і від дотику вітру хилилися, кому куди попало. Через той голод моїй сім'ї дозволили попрощатися з рідною землею і докинувши до нас ще кілька знайомих, щоб нам не було сумно, випустили за границю, де сяко-тако можна було жити бідним, багатим і середнякам. Для нас такою заграницею була Чехословачка Республіка. Там вже жив батька найстарший брат, Олександр, який попав туди з армією УНР. Батькова мама, старша сестра Варвара і старший брат Гриць залишилися дома на своєму хуторі в Сокілці над Ворсклом.

***

Чехословаччина була країна чудес з найліпше виробленим демократичним устроєм, який мені досі прийшло зустрічати. Там, за

переконанням моєї Баби, яка нібіто була полька, жили привітні люди, які спеціально для неї старалися говорити по польському, хоч як їм то не було тяжко.

„Мамі-і-і, козі-і-і,” гукали з самого ранку дітиська наших перших чеських господарів. Ім переважно відповідали так же голосно: „Та чого це ви, шибеники, верещите, як та худоба ?“

„Ось послухайте,” говорила Баба, „як вони стараються зробити мені приемно! Що за дивовижний народ!“

В дійсності нічого не було далі від правди, але ніхто не наважувався Бабі пояснити про існування чеської мови з її сотнями ріжних вимов і „наречей“, а я ще тоді була замала, щоб вести з нею інтелігентний діялог.

Перша чеська місцевість, в якій ми жили, називалася „Уезд над Леси“. Між цим Уездом і курортним містечком Лазне Клановіце , куди ми в невдовзі переїхали, були ще якісь місцевості нашого короткого побуту. Клановіце заснував в дев'ятнадцятому столітті добродій пан Клан і в його честь на головній площі красувався дуже гарний і солідний готель тої самої назви. З нащадками знаменитого пана Клана нам дещо пізніше довелося жити в одному будинку, а між величезною родиною Кланів і мною нав'язалися особливо близькі відносини, які тривали аж до приходу німців.

В Клановицях ми винаймали простору кімнату в будинку місцевого бондаря. Його прізвища я ніколи не знала, для мене він був „пан домаці Бурба“, а його жінка просто „пані домаці“ (пан домаці – власник дому). Слово Бурба було моїм винаходом і я вживала його тільки дома. Пан домаці був високий і на свій вік стрункий, з кавалерійськими вусами. Він з великою гордістю одягав сокольський однострій, який мені дуже подобався , говорив, що коли підросту, то обов'язково належатиму до Сокола і навчив мене співати сокольський гімн, який я до сьогодні пам'ятаю.

Сокол заснував панславіст Мирослав Тирш 1892-го року в Празі, з метою не лише поширення фізкультури, але й пробудження національної свідомості чеського народу. За прикладом чехів інші слов'янські народи перебрали ідею Сокола, засновуючи свої організації, які 1907-го року об'єдналися у Всеслов'янський Сокольський Союз. Пані домаці пекла прекрасні чеські налисники, що називалися „ліванце“.

Наши господарі мене дуже любили - може тому, бо самі були бездітні. Правда, в них був дорослий племінник, Фаноушек, який час

від часу появлявся, а тоді знову кудись зникав. Фаноушкові завжди щось було не до вподоби, так що бідну пані домаці, під час його відвідин, боліла голова, а Бурба тоді довше, ніж звичайно, проводив час у своїй майстарні.

„А чого Фаноушек вічно хникає?“ питала я маму.

Мама казала, що не знає, тож приходилось питати самого Фаноушка.

„Чому ти вічно хникаєш?“

„Виростеш, то будеш знати,“ відповідав Фаноушек, дивлячись на мене своїми закислими очима.

„Чого в тебе закислі очі?“

Фаноушек хникнув.

„Знаю,“ подумала я. „Виросту, то буду знати.“

Крім нецікавого Фаноушка Бурби ще мали білого пса, що називався Кікі і був вовчої породи. Кікі був мій приятель і в його буді, що стояла саме під вікном, біля якого містився комод з моїми забавками і книжками, я дуже часто проводила час. Мамі не спеціально подобалася така приязнь, але вона не дуже протестувала, бо сама виростала в товаристві аж двох санбернарів, яким правда, дозволялося заходити в хату.

Наша кімната у Бурбів була на партері, де також мешкали господарі. На першому поверсі мали квартиру Леонід і Віра Клименки. Пані Віруся була для мене персоніфікацією людської краси і коли я зараз дивлюся на її знімок з тих давніх часів, то бачу, що мої дитячі очі не помилялися. Пані Віруся робила також дуже смачне тісто. Перепис вона дала Ориночці - це так Клименки називали мою маму. Нажаль він загубився разом з розбиттям нашого життя.

Леоніда Клименка я називала, на його власне бажання, „пан Льонця.“ Він з великим зрозумінням сприяв моїй і так дуже сильно розвинутій фантазії. Коли він до нас заходив, здавалося, що мінявся світ. Наша кімната зникала, замість неї був концертний зал десь в Берліні, чи Парижі. Зникала і я - замість мене появлялася славна співачка. Її менажером був не менше славний Леонідас. На другий день Льонця приносив газету і читає рецензію. Я вже сама могла потрохи читати, але тільки з великої книжки з картинками.

„І вам не соромно,“ казала мама. Мама не розуміла „полету творчої душі“ – цей вираз належав пану Льонці і дуже мені подобався, хоч я так, як і мама не цілком добре могла зрозуміти, чому і куди саме має літати чиясь душа, навіть коли вона творча. За пару років Ві-

руся і пан Льонця переїхали до Праги. Там в них народилася мала дівчинка, а 1930 року ціла родина переїхала на Підкарпаття. Ходили чутки, що під час Другої Світової Війни Леонід Клименко загинув десь на Словаччині, а після війни пані Віруся з донькою Ярославою виїхали до США. З великом сумом я прочитала в часописі Українське Православне Слово про смерть пані Віруси, яка упокоїлась в Бозі 12 травня 1996 року, саме на день Матері.

***

Оточенння, в якому я тоді виростала, складалося з трьох протилежних до себе фронтів, які між собою, хоч і безкровно, але завзято змагалися. Аж не вірилося, що дорослим людям хотілося витрачати стільки енергії на те, щоб здобути беззастережну прихильність малої дитини - себто мене. Сили тих фронтів були нерівномірні. До першого, українського, належали мама, батько, Клименки, рідко коли присутній Олександер, тоді ще студент медицини Коля Нездійминога і пару інших. На чолі другого фронту стояла моя Баба, яка говорила російською мовою, як решта маминої родини. Сюди належали також різноманітні Бабині петербуржські знайомі, всякі Мілославські, Архангельські, Плетньови. Цих людей я любила не менше від принадежників до українського фронту, навіть коли вони й виявляли часом неабияку агресію по відношенню до українців.

Дома в нас не було традиційно-українського виховання. Я знала, що ми українці, вухом чула різницю в мовах і, не дивлячись на зосім ще дитячий вік, звертала увагу на зовнішні розбіжності : петербуржці мали у своїх кватирах портрети вусатих царів, обвішаних медалями, карту „єдиній неділімой“ і перстені з ріжними знаками. Перстені властиво були печатки, якими для „важності“ прибивали розпечений сергуч на ріжних таємних посилках, що висилались кудись на родину. Ми ж не мали в хаті ані тризуба, ані синьо-жовтого прапора. На стіні був тільки портрет Шевченка роботи моєї мами, яка продовжувала вчитися рисунку й малювання, а недалеко ікони Матері Божої висіла почтівка з рисунком незнайомого мені чоловіка. Памятаю тільки, що мама при якійсь нагоді говорила, що коли ми виїзділи з дому, то до самої Полтави зустрічали нас люди і просили передати привіт „Симонові“.

Нажаль ні батько, ні мама не змогли виконати просьб наших народних мас, бо того Симона, 25 травня 1926 року, в Парижі на вулиці Расін вбив якийсь жид, що називався Шварцбарт. Демократичний і справедливий французький суд призначав Шварцбарта винним і за його злочин вимірив йому грошеву кару в сумі одного франка...

Моїми приятелями були тоді Галочка і Серьожа Тарасові. Їхня мама, Анна Павловна Тарасова, була зубна лікарка, а її чоловік імені мною забутого, якийсь інженер. Поки ми жили в Клановицях, Тарасові навідувалися до нас кожного тижня і аж з нашим виїздом ці відвідини припинилися. Та на початку війни, коли ми вже жили в Празі, з'явився в нас в хаті Серьожка, ніби щоб попрощатися, бо іхав він на фронт, як перекладач. На своїй вермахтовській уніформі він мав тризуб князя Володимира. І тризуб, і князя адоптувала собі організація так званих молодоросів, до якої Серьожка належав. Молодороси були заїдлими україножерами. Головна їхня кватиря тоді знаходилася в Парижі.

Третя група була чеська. Коли я ще була немовлям, в мене була чеська нянька, що називалася Мілада. Я її зовсім не пам'ятаю, хоч і знаю, як вона виглядала, бо на родинній фотографії біженців вона стоїть з лівого боку, тримаючись за мій візок. Були незабутні Бурби з ліванцями, сокольським однотроєм і великою дитячою книжкою з малюнками. Яка була моя перша розговірна мова, я не знаю. Але читати я навчилась найраніше таки по чеському. Бурба мені також співав ріжні чеські пісні, іх не знав ніхто з моїх пізніших товаришів, ані учителів.

В Клановицях була ще Алльба - висока косоока блондинка. Вона приходила шурувати нам підлоги, так що ті підлоги були білі, як цукор.

Моя незабутня Баба, яка вміла тільки гостям наливати чай, часом любила ділитися зі службою своїм незнанням. До мене дійшла правдива історія про те, що Сачавці мали на своєму маєтку шеф-кухаря француза. Одного разу моя Баба пішла сходами вниз в кухню, куди їй було строго, заборонено ходити і почала навчати француза' що і як треба робити. Кухар, вислухавши Бабині поради, без слова зняв з голови високу білу шапку і даючи її Бабі, сказав, що як видно, *madame'* його більше не потребує... Після того Баби а кухні ніхто ніколи не бачив, але шеф-кухар на щастя залишився. В другому випадку головна роля теж припала Бабі, хоч з Алльбою справа була більше драстична, і коли б я не взяла Бабу за руку і не вивела її з кімнати, замість високої білої шапки в Баби в руці опинилася б сіра шматка і щітка на миття підлоги. Баба залишилася б, але Алльби ніхто з нас би більше не бачив.

„От дура,” сказала Баба. „Я хочу її навчити, а вона мені ганчірку дає...”

Я далі тримала Бабу за руку.

„Ну добре... Баба другою вільною рукою погладила мою голову.
„Підем погуляєм.“

***

Червень 1927-го року приніс зі собою величезні зміни. В той час ми іхали на ціле літо до Олександра на Підкарпаття. Олександр жив у селі Зарічеві, на самому підніжжі Карпат. Село з одного боку оточувала річка Уж. Олександр мав молочарню, а крім того писав фейлетони під псевдонімом Максим Сливка і назагал займався громадською роботою. Для нас він винайняв помешкання в родині селянина, що називався Герич і посідав у своїй хаті панську кімнату з правдивою підлогою, панськими меблями і з не менше панськими блощицями. Сама хата була під солом'яною стріхою, передня її стіна, та, що до вулиці, мала два вікна для вигляду, бо вони не відкривалися, а між ними хрест. Перед вікнами був квітник, обгороджений плотом, біля якого росли мальви. На кілках висіли розмальовані глечики. Хата була біла-біла, з долівкою, яку підмазували жовтою глиною. Тільки одна „панська“ кімната не мала долівки.

Крім старого Герича була ще Геричка, одягнена завжди в чорне й обмотана чотками, та двоє дорослих дітей : дочка Мар'я і син Дюрьо. Геричі мали пару волів, дві корови, кілька шматків поля, порозкидуваних по узгір'ях і чорного песика, Жучку. Вхід у хату був з простиорого подвір'я , з лівого боку воріт. Хата мала прибудівку, в якій містилося всяке господарське приладдя. Напроти воріт стояли хлів і клуні. Врешті за хатою був розкішний садок - дерева гнули свої гілки під тягарем груш, вишень, яблук і слив. У садок можна було ходити тільки за спеціальним дозволом господарів. Коло хати була приязба, на якій вечорами сідала ціла родина Геричів і я між ними.

Старий Герич любив проводити розмову з батьком.

„А то скажіт но, чиї то ви будете?“

„Та як ви думаете, діду?“

„Бо виглядаїте як пани, а говорите як ми,“ продовжував Герич.

Батько своїми чорними очима пронизав старому наскрізь душу, заглядаючи йому прямо в п'яти.

„Та як же ж ви, діду, думаете, чиї то ми будем, коли говоримо так, як ви?“

„Та мабуть таки наші, бо й пісні співайте... А ми чекаїмо наших ! Ото прийдуть наші, а ми зустрінемо їх тута з червоним прапором, но. І буде нам добре,“ продовжував Герич. В його голосі бреніла надія.

„А скільки ж у вас корів, діду, і волів?“ спитав батько.

„Та дві корови і два воли,“ відповів Герич. „А то пощо?“

„Та по те,” продовжував батько спокійним голосом, тільки очі йому горіли, „що як прийдуть ті ваші з червоними прапорами, то й скажуть вам: а пошо вам дві корови та два воли? Вистарчить по одному, а решту давайте нам . . .”

„А як то так?” аж запінівся старий. „А мозолі ж мої нащо?!..”

Під час таких розмов я сиділа на воротях, куди мені помагав вилазити Дюрьо – це щоб мені було ліпше видно – і терпеливо чекала, чим закінчиться ота словесна перепалка. Кінчалася вона завжди побідоносно для батька. Чим кінчилася зустріч, середняків геричів’ з „вивзовителями із доблесної армії” у 1945-му році – не знаю, та чомусь мені здається, що іхніх мозолів не вистарчило і що вони почимчикували кудись за Байкал, слідами мого хресного батька, Максима Лебідя..

***

Для мене Зарічево було раєм Божим на землі. Тут не тільки ми, Клименки, Олександр чи Коля Нездійминога, що вже став правдивим лікарем, говорили по українському – тут для всіх людей наша мова була їхня мова, якою вони говорили між собою, співали пісні, сварилися і навіть церковні молитви перекручували на її лад. Правда, були деякі слова, які вимагали вияснення.

„А скажи но, Наталочко, що воно буде таке ,еге’?” спитав якось Дюрьо.

„Еге – це так.”

„А що таке так?” – це Дюрьо.

„Так – це айно „ - це я.

„Так це значить, що еге це айно ?“ промовив зі щасливою усмішкою і великим задоволенням Дюрьо.

„Айно“, відповіла я.

Дюрьо підхопив мене, посадив на свої плечі і почав витанцювати якийсь незнаний танець на подвір’ї, співаючи : „Так – це айно, айно – це еге , еге – це так.“

Через вікно дивилася на нас мама. Тоді я не знала , про що вона думала , але тепер мені здається , що пригадувався їй рідний вигін з м’ягкою зеленою травою і різними польовими квітами – не бракувало між ними й барвинку. За вигоном простелився степ „мов море безкрає“ – очам не стояли на перешкоді ні гори, ні горбки, ні дерева – ну просто нічого. Мама любила степ і їй тяжко приходилося жити в кітловинах , оточених довкруги горами. Куди не глянь – там стіна і неможливо було розбігтися очам, і неможливо було почути

степової луни, коли вечорами дівчата й хлопці посходяться , бувало , на вигоні і заведуть хочби „через річенку.“ Пригадувався мабуть і „Папа‘, і може ті дні, коли він , ідучи до хати , казав : „Хрестіться, діти. Сьогодня „польський барщ“ на обід . . . .“
Добре подурачившись, Дюро врешті ставив мене на землю.

Зарічево стало для мене тим, чим для інших українських дітей мого віку, що жили в Празі чи Подебрадах, в самій гущі української еміграційної інтелігенції, були дитячі садочки, рідна школа „бабці Русової“, всякі імпрези – коротко сказавши щоденне українське середовище, через яке вони могли розуміти великі і невидимі поняття як Україна, власна держава, чи навіть еміграція і її причина. Маю враження, що для них все українське була справа внутрішня. Чехи стояли ззовні і так довго, як вони не перешкаджали , на них не треба було звертати уваги.

Я дуже не хотіла покидати Зарічево, де мені не тільки рідною була природа, але й люди, дорослі і діти , а про сім‘ю Геричів нема що й говорити.

Посередині двору, майже що напроти дверей у „панську кімнату“, лежали чепурно поскладані дошки, так з пів метра вгору. Бували дні, що на них спереду, лицем до воріт і до вулиці, сідала стара Геричка з чотками в руках і бубоніла в пів-голоса якісь дивні, мені незнані молитви. Заду за дошками тихенько тулилася я. В такі дні обов‘язково з хати з‘являвся й сам Герич. Тоді Геричка повертала в його сторону голову і просто серед молитви починала на всі лади лаяти старого.

„А бодай би тя святий Ілля громом розбив на половину! А бодай би ті кишки пупом вилізли!“

Перед моїми очима оживали баба Параска і баба Палажка Нечуя-Левицького, про які мені частенько читав мій „непедагогічний“ батько.

„Ну, Симоне, і чого б то читати малій дитині такі речі, коли є стільки багато гарних дитячих книжок „, казала пані Віруся. „Наталочка ж і так нічого з того не розуміє!“ Тут ясно пані Віруся і вся решта „протестантів“ гірко помилялися, бо про бабу Палажку й Параску Наталочку дуже добре розуміла, що вони сваряться тільки не способом знайомих нашої родини, а зовсім так, як стара Геричка, тож значить нашим, українським. Мама старалася мені пояснити, що ховатися за колодами і підслуховувати, як хтось „молиться“ – негарно і так не треба робити. Мама знала, що я не ховаюся, знала

вона також, що я знаю, що вона знає і що Геричка не раз „вчила мене молитися так, як сі має . . . Тож з моого боку не було жодного підступу.

Постоявши трохи на порозі, старий Герич підходив до колод і брав мене за руку.

„А диви но“, говорив він. „Чи ж не правда, що стара здуріла ? Ходи но ліпше zo мнов, я поведу тебе до твого стрийка . . .“

Мій стрийко Олександер мав майже що на середині села простору – як мені тоді здавалося – хату. В дійсності то була невелика, хоч і солідна будівля , де Олександер мав для свого вжитку пару кімнат, досить скромно умебльованих , а решта була правдива фабрика знаменитого сиру і масла. В подвір'ї біля хати був невеликий город з яриною і кілька овочевих дерев та кущів. В кутку подвір'я була висока загорожа, де доживали своє існування кури і дві великі свинки, що називалися „цьке“. За тим господарством глядів дядько з чорним волоссям і чорнющими зубами на ім'я Король. Королиха доглядала, щоб в хаті було прибрано і „аби пан Наріжні порядно харчувалися“.

Дві свинки мене полюбили так, як бурбівський Кікі – це тому, бо я мабуть від народження любила звірят. Коли нікого не було в подвір'ї, я якимсь чином пролазила до „цьків“ у загорожу, вилазила ім на спину, а вони обережно мене возили. Олександер вдавав, що не бачить, як я ізду верхи , так само“не бачив“ і Король. Бачив тільки один батько, який порадив мені, щоб я тримала свинок за вуха, : „ тільки обережно, щоб їх не боліло. Як будеш триматися, то не впадеш.“

„А ти мамі скажеш, що мене „цьке“ возять?“ питала я.

„Ну, як мама питатиме, то скажу,“ відповідав батько, знаючи так само добре, як і я, що мамі в голову не прийде питатися.

Час дуже швидко минав. Марка і Юля, дві дівчинки з села, з якими я щодня бавилася на толоці ,вже порозмальовували всю мою книжку казок Бехштайна, яку я привезла з собою. Виявилося, що ні одна з них не знала кольорів, і рисунки Бехштайна стали не рисунками, а ряботиною з оранжовими руками й зеленими ногами, рожевово-лосими людьми і червоними звірями. Я сиділа й дивилася спочатку, стараючись навчити моїх двох приятельок, що зелена трава, а не обличчя принцеси, але за короткий час мені мое пояснювання набридо і я залишила Марку і Юлю малювати так, як їм подобалося.

„Чи ти зостанеш ту з нами?“ питала вони.

„Ні, я мусітиму іхати вже скоро.“ хотілося сказати додому, але слово

застряло в горлі. Мені здавалося, що „цар“ споважнів – це я так називала Короля і не розуміла, чого він розрегоався „на всю пiku“. Я не знала, що таке „пика“ і, як звичайно пішла питатися мами, яка також не знала. Але очевидчаки знали і батько, і Олександер, бо й самі сміялися. Я ж зовсім правильно зрозуміла, що сміялися вони з „царя“, а не з „пики“. Мені стало сумно і я пішла до Дюря.

„Посади мене на ворота“.

„А то чому?“ питався Дюрьо.

„А бо так ми сі хоче“.

Дюрьо посадив мене на ворота. Я дивилася в сторону лісу. Скільки там дерев і які ж величезні дуби!

„Чому ти мене ніколи не повів в ліс?“ спитала я.

„Е“ – затягнувся Дюрьо. „В ліс не можна ходити. Там ,Вуйко‘ стереже лісові скарби“.

„Не вуйко, а стрийко“.

Тут і сам Дюрьо почав сміятись.

„Чому ти смієшся?“ спитала я

Дюрьо пояснив мені, що Вуйко то ведмідь, великий, кудлатий і як стане на

задні ноги, то „вищий за твого дедя ...“

„Чому всі насупилися?“ питала я Дюря.

„Нам сумно, що вже скоро їдете до...“ так то додому запишилося не висказане.

Нарешті прийшов „день розлуки“. Я наперед домовилася, що пойду на возі з Дюрьом і рештою Геричів, Маркою і Юлею, які тиснули по черзі до себе книжку з казками Бехштайна, що колись була моєю, а мама, батько й Олександер їхатимуть якимсь 'фіякром' з нашими речами. По 'дорозі я просила Дюря, щоб завернув волів і вернувся назад. Стара Геричка не витримала і почала завивати, як правдива плакальниця. Їй допомагала Мар'я, а старий Герич тільки шморгнув носом. Я не плакала. Дюрьо їхав поволі і за нашим драбинчастим возом ішло майже ціле село, аж до містечка, де була залізниця.

Минули роки. Перед моїми очима знову стає ціле Зарічево, шумить праліс зі столітніми дубами й соснами, наче в сні появляється величезний Вуйко, женеться мов на перегони з часом, вода в прозорому Ужі, бачиться вигін, Юля і Марка, і я на все то дивлюся очима моого діда, який усміхається до мене, ніби говорить, що то нічого, що там зараз все мабуть інакше, бо хоч і змінилося все, зв'язок між тобою і тим малим селом, де люди говорять, як ти, залишився незмінним на завжди.

***

З Підкарпаття ми вернулись до Клановиць в кінці серпня 1927 року. Мені саме закінчилось п'ять літ, отже на другий рік треба було йти до школи, такий був закон в Чехословаччині. В Клановицях шкіл не було - горстка дітей, які там цілий рік жили, ходили до школи „через поле“ (чеський вираз 'пржез поле'), куди саме, я так і не дізналася, хоч моя дев'ятилітня опікунка, Ернічка Ауфрігтігова, ходила до якоїсь школи і ми обидві надіялися, що ходитимемо разом.

Ауфрігтіги жили в помешканню, де раніше були Клименки. Батько Ернічки, пан Ауфрігтіг, грав на першу скрипку в оркестрі празької опери , а її брат саме тоді, з блискучим успіхом кінчав празьку консерваторію. Ні пан Ауфрігтіг, ні його син мене не дуже цікавили. Найбільше я захоплювалася пані Ауфрігтіговою, особою колосальних розмірів і в довжину, і в ширину.

Кожного тижня, понеділок, так як то годилося в Чехословачькій республіці, був днем прання : кругом висіли величезні простири та ще більші чохли на перини, і мені було дуже шкода, що мій батько не дозволяв мамі прати такої білизни, а возив її до Праги в пральню. Зате він чудово малював на канцелярському папері, як пані Ауфрігтігова вішає свої полосаті простириала – ці малюнки були моєю першою зустріччю з образтворчим мистецтвом.

***

В „Передмові“ я згадувала про архітекта Середін-Собатіна і треба було трафу, що його наймолодша дочка, Лідія, живучи на Далекому Сході з батьками, познайомилася там з чеським легіонером, Йосипом Цупаком і вийшла за нього заміж.. 1919-го року, в місті Владивостоці, в подружжя народився син Ростислав, чи як його називали Славка і короткий час після його народження Цупаки попливли поволим кораблем в Європу, а там від якоїсь пристані потягом до Чехословаччини і оселилися в сільсько-курортному містечку, що називалося Добржіховиці.

Територія Чехії невелика, так що всі новоприїзджі розшукати себе могли легко. Сталося так і з моєю Бабою. Хто кого знайшов перший мені нажаль невідомо - Баба Лілю, чи Ліля Бабу. Факт є, що коли нам потрібно було переїздити в місцевість, що знаходилась недалеко від Праги і була заосмотрена школою, Добржіховиці були чи не найбільше підходящими.

В Добржіховицях Цупаки мали поверхову віллу, горішній поверх якої не використовували і, через знайомство з Бабою, з радістю прийняли нас за льокаторів. Тоді в них вже було двоє синів - молодший Милослав, чи Мілошка, був моого віку. Славка був на три роки від нас старший. Переїхали ми на нове місце в кінці серпня 1928 року. Мое перше враження від Лілі було неприємне. Найгірше мене вражали її очі - досить малі але при тому вилізлі і зовсім безбарвні, а також руки з дуже нечупарними нігтями.

Ліля говорила по російському. Її чеська мова була і залишилася до самої її трагічної смерти жахливою і майже що незрозумілою. Помешкання на першому поверсі мені подобалося, головно величезний, довжелезний коридор. Хлопці також відразу прийняли мене як свою рідну, і першого ж дня познайомили мене з їхнім найближчим приятелем, що називався Любко Бартоушек. Батько Любка був комісаром поліції на всю округу. Виглядом, головне, коли одягав парадну уніформу, пан Бартоушек пригадував мені Бурбу, а пані Бартоушкова своїми розмірами іолосатими простинями, що кожного понеділка колихалися з вітром, була ніби сестра пані Ауфрігтіової.

Цупаківська хата стояла на розі перехрестя двох вулиць, з яких одна вела прямо до школи, а другою йшлося до міста. Напроти Цупаків мав чудовий будинок головний добржіховицький лісничий, що називався Лібл і напевно був зчехізований німець. У цього Лібла у 1924 і 1925 роках мешкав професор історії Дмитро Іванович Дорошенко з дружиною Наталією Михайлівною. Наталія Михайлівна свого часу закінчила Музично-Драматичну Школу М. Лисенка в Києві і була не тільки відомою акторкою, але спричинилася багато до розвитку драматичного мистецтва в Україні. Коли Дорошенки з огляду на воєнні і повоєнні події стали емігрантами і опинилися в Чехословаччині, Наталія Михайлівна виступала не один раз як декламаторка на ріжних академіях. Вона також зайнялася шиттям і в цьому фаху мала мати великий успіх. Я особисто цього не знаю, бо ціни Наталі Михайлівні були мені не по кишені.

Чи були знайомі Дорошенки з Цупаками, не можу сказати, бо ні одні, ні другі про таке знайомство не згадували. Матеріально Цупаки стояли добре. Джозя (це так називали пана Цупака) був поранений у війні, стративши володіння правою рукою, так що отримував непогану воєнну пенсію. Крім того він працював одним з головніших бухгалтерів в Банку Чеських Легіонерів. По російському він говорив з сильним чеським акцентом. Славка й Мілошка розуміли російську мову, хоч говорили тільки по чеському.

Самі Добржіховиці була мальовнича місцевість, розложеня по обох боках річки Бероунки, в кітловині гір, що називалися Брди і були покриті густим, пахучим і рясним лісом.Автохтонне населення Добржіховиць було мішаного гатунку. Крім місцевих купців і ремісників, жили там власники зразкових, надзвичайно добре зорганізованих сільських господарств, середнього тавищого рівня державні урядовці, академіки і науковці, члени національної празької опери і національного театру, письменники і поети, і їхні критики. Жив там також міністер збройних сил ЧСР, генерал Сирови, з одним оком і чорною пов'язкою замість другого. Генерал Сирови мав розкішну віллу по другому боці Бероунки, в самому лісі. Вілла стояла в не менше розкішному садку. Проект цього, на всю околицю прегарного, садка і догляд над ним належав українцеві, на ім'я Миколаєнко, який мені завжди виглядав досить іншим він решти населення. Це мабуть тому, бо Миколаєнко був правдивий художник: те, що малярі осягають пензлями чи іншими засобами їхнього мистецтва, Миколаєнко осягав своїми руками. Біда його знає, звідки і де він взявся, той Миколаєнко. Мене, тоді ще тільки семилітньою, познайомив з ним мій батько, який завжди, чи до якого завжди ліпилися цікаві і небуденні люди.

Після смерти генерала Сирового ми, себто батько і я, зустріли випадково Миколаєнка на межі серед поля. Він був страшенно нещасний, мало що не плакав. Я потягнула його за рукав. Був це з моєго боку відруховий жест, я просто хотіла знати, чому він тут, на польовій стежці, а не там, де його потрібно. Виявилося, що люди, які одідишли генералову власність, не давали Миколаєнковому генісві проходу. Покійний генерал ніколи не мішався до завдань свого садівника, просто не бачив в тому потреби. Нажаль не так було з його нащадками, які старалися вчити вченого.

До родини Цупаків час від часу навідувалися визначні члени української еміграції. В них я вперше зустріла професора Володимира Січинського, який досить часто приїздив в суботу чи неділю на відвідини з цілою родиною, себто з дружиною доночкою Оксаною і сином Ярком. Оксана була трохи старша від мене, а її брат молодший. З Оксаною ми любили бавитись, на жаль її брат, будучи жахливо розпещеним хлопцем, не знаходив у нас юдної симпатії. Проф. Січинський фаворизував Ярка (принаймі нам так здавалося), а Ярко використовував зовсім несправедливе відношення свого батька і тільки щось було йому не до смаку, відразу ж біг і жалівся не на нас, а на бідну Оксану. Я аж в дорослому віці, за німецької окупації оцінила надзвичайний і правдивий характер старого Січинського, якого змалечку я не дуже любила, не дивлячись на всі його заслу-

ти перед українським народом, про які я тоді і так нічого не знала. Смішно мені було також слухати його російську мову -- при таких гостях через Лілю всі говорили по російському - не так мову, як вимову. Часом заходив до Цупаків професор Шелухин. Не дивлячись на його строгий вигляд і бороду, до нього в мене була спеціальна дитяча симпатія мабуть тому, бо він завжди знаходив час зі мною поговорити. Професор Шелухин приходив часто в супроводі молодої ще пані Валерії Львовни Богацької. Пані Богацька мала масу чудового волосся, а на руках тримала маленьку дитинку - синочка Лесика. Пізніше, коли я ходила до гімназії, пані Богацька була моєю професоркою французької мови.

Крім нас в Добржіховицях ще були три українські родини. Найближче до нас жили Dr. Іван Вітвицький з дружиною Зіною. Мої батьки їх називали Ванічка й Зіночка. Вони часто приходили до нас, а ми ходили до них. Dr. Вітвицький здобув докторат права на Українському Вільному Університеті, але практично з цього титулу не користав. Був він натомість представником якоїсь чеської фірми, що виробляла і продавала патентні замки і в ділянці продажі мав великий успіх. Ходили чутки, що не було ще такого випадку, щоб пан Ванічка не намовив будучого клієнта купити замок. В українському житті він не уділявся, зате його дружина Зіночка була активною членкою Українського Жіночого Союзу.

Вітвицькі винаймали помешкання в добржіховицького лимаря. Я дуже любила ходити до них в гості - вони мали правдивий грамофон марки „His Masters Voice“ з великою трубою і малюнком хорошого песика, і багато ріжних пластинок. Дорослі слухали Наталку Полтавку, захоплюючись високим тенором знаменитого і популярного тоді Івана Козловського. Пам'ятаю, що одного разу Зіночка запитала мене, чи я знаю, хто це так чудесно співає. Я відповіла, що це славний український тенор, пан Козлітон. Після цього наступило деяке замішання. Пані Зіна постановила, що в площині світової слави співаків мене треба „воспітати“, моя бідна, ще тоді зовсім молоденька мама почувала себе дуже ніяково, пан Ванічка розсміявся на весь голос, а батько потихеньку чміхнув собі під ніс, хоч сам майже що до самої смерті слухав „Наталку Полтавку“ і голосом Козлітона захоплювався. Нажаль в неукраїнській Европі я нічого не чула про чудово співаючого Козловського, який мабуть був би цілком відповідним Ленським в опері Чайковського Євген Онєгін, але аж ніяк не підходив до нашого Петра, якого так щиро любила Наталка-Полтавка.

Пан Ванічка був моїм першим живим учителем української історії. Одного дня літом, коли ми з Вітвицькими пішли купатись на річку

Бероунку, я помітила, що тіло Ванічки було покрите малими язвами.

„Пане Ваня, чи у вас була віспа?“ спитала я.

Ванічка спочатку засміявся, а тоді зовсім спокійно, без жадного патосу, розказав мені епопею бою під Крутами і його в ньому участь. Виявилося, що під час битви він попався в руки большевикам, які хотіли довідатись від нього про речі, про які він, зрештою знов дуже мало, і щоб примусити його говорити, почали гасити на ньому цигарки. Це спричинило Ванічці неабиякий біль, а большевикам нічого не помогло. Між іншим, разом з Ванічкою, під Крутами був також його старший брат Володимир, який поселився у Парижі, де й помер.

Другою українською родиною була родина професора Костя Лоського, близько споріднена з Вітвицькими, бо пані Івга Лоська була рідною сестрою пана Ванічки. Лоські мали донечку, що називалася Орися. На пів року від мене молодша Орися була моя перша дійсна приятелька української національності. В той час мені зовсім не було цікаво, що професор Лоський займав, аж до своєї несподіваної, передчасної смерті, високі наукові, а перед тим і політичні становища. Свою громадсько-політичну кар'єру він розпочав на Холмщині, де був піонером національного відродження, заснувавши у 1905 році в Грубешові „Просвіту“. У 1917-18 роках він був губерніяльним комісаром Холмщини, а після того помічником губерніяльного комісара в Галичині. Як український патріот і здібний дипломат, служив і в уряді Гетьмана, і в УНР, виконуючи різні функції. Одною з них було становище посла до Фінляндії, Норвегії і Швеції. Доцентом УВУ він став ще у Відні у 1918-му році. Професор Лоський був також талановитим письменником. У 1919-му році вийшла збірка його феєтонів і статей під назвою „Від великого до смішного“, а його обширна стаття про Україну була видрукувана у збірнику шведського славіста, члена НТШ Альфреда Єнсена. У той самий час Кость Лоський видав в Гельсінках „Нарис римської історії“, в Берліні „Короткий нарис грецької історії“, а у Відні „Історію джерел римського права“. Як професор УВУ він був деканом і продеканом та видав курси своїх викладів з римського права.

В мене він викликав велике довір'я своїм відношенням до нас двох - таке довір'я, яке можуть відчувати тільки діти. Коли я приходила до них, він завжди своїми великими і дуже красивими руками підносив мене вище своєї голови.

„Ну що,” питав він голосом, що нагадував мені чомусь дзвін. „Пустити тебе?”

„Так прошу, пустіть . . . ,” відповідала я.

Професор Лоський дуже обережно ставив мене на землю.

„Ну біжи! Орися вже возить вашу дитину у візочку!”

Нашою дитиною було мале черно-біле кошеня, яке ми замотували в одіяльця так, що воно не могло рухатись, клали у візочек на подушечку і прикривали перинкою. Візочек належав якійсь Орисіній ляльці, яка в той час десь валялася, забута цілим світом.

Прикро було, що Лоські приїздили до Добржіховиць тільки на пізно-весняні і літні сезони, перебуваючи решту року в Празі, де Орися ходила до французької народної школи. В Добржіховицях вона часом читала мені дещо з французької книжки.

„Чого ти рикаєш, коли читаєш по французьковому?” питала я мою розумну товаришку.

„Хіба ти не можеш сказати нормальне, р’?”

Орися дивилась на мене ніби я ще належала до мавп'ячої породи.

„Бо так треба. Розумієш? По французьковому так треба.”

„Я тобі не вірю. Ти видумуєш. Ніхто не рикає, крім тебе. Навіть пані професорка Богацька не рикає.”

„То спитайся мою маму. Вона тобі скаже.”

„Ні, я спитаю нашу Ціпку, яка вчилась у Франції,” відповідала я.

Тоді між нами наступала коротка надута мовчанка.

І ясно, і нажаль Орися, як завжди, мала рацію.

В Добржіховицях родина Лоських жила у своїй віллі, не дуже великий і не цілком викінченій. Професор Лоський скидав із себе тверді, білі ковнірці і білі сорочки та дорогі костюми і одягався, що називається, ноншалантно по літньому. В такому виді застала його одного дня Вдова - ніхто з нас не знав, як вона називається. Знали тільки, що її покійний чоловік був за небіжки Австро-Угорщини комісаром поліції. Вдова жила на розі напроти Цупаків у великому будинку з великим садком, який вона сама доглядала. За компанією мала тільки старого пса невідомої породи, що з віком став ширший ніж довший. Вечорами Вдова сідала за рояль, грава й співала. Пес їй вторував, і часом через ті концерти треба було нам закривати вікна. Не говорила Вдова до нікого, не тримала служби і раз на тиждень ходила сама раненсько чути світ, щоб ніхто її не бачив, до місцевого пекаря і власника крамниці з харчами купувати все, що їй було потрібне.

Отож вивозячи зів'яле листя і всяку іншу гнилину і складаючи то все на купу, Вдова побачила фігуру великого, сильного мужчина, одягненого в комбінезон. Не довго думаючи, вона покликала того здорового дядька і приказала йому позгрібати, повивозити і скласти на купу все листя та рештки старої трави. Професор Лоський хоч і здивувався, але не показав виду і доручення Вдови виконав. За те вона йому заплатила 10 корон і сказала, щоб він, коли проходитиме мимо, навідався до неї, вона матиме для нього ще якусь роботу.

„Ось бачите,“ казав Орисін славний і дуже панський тато. „Сьогодня я перший раз в житті власними руками заробив десять корон. . .“

Незамінною частиною родини Лоських була бабуся Лоська. Була вона власне бабуся Вітвицька, бо була матір'ю пані Лоської, пана Ванічки і того другого крутянця, що перебував в Парижі. Бабуся Лоська провадила все господарство, тож її треба було слухатись. Це не було тяжко, бо була вона дуже доброї вдачі. Правда, нам часом з Орисею приходилося тікати, або ховатись під ліжка, коли ми, бувало, пооблизували сметану з поставлених рядочком глечиків і бабуся ловила нас на горячому.

„Ах ви ж дві поганючки!“ ніби сердилася бабуся, вимахуючи вініком. „Я вас зараз повимітаю!“

В Празі бабуся водила Орисю до школи і до церкви. Там, де треба було переходити великі вулиці зі світлами, трамваями, тролейбусами і масою народу, бабуся хрестилась, закривала очі і, тримаючи Орисю за руку, якось добиралася на другий бік дороги.

Орися не святкувала свого дня народження, зате святкувалися її іменини в день св. Ольги. Ці іменини ніколи не обходилися без фарверків і тому були великою сенсацією для всіх гостей дитячого віку. Я завжди дивувалася, чому Орися має аж три хресні імена, а саме Ольга, Ірина і Констанція. Справа в тому, що Орися була грекокатоличка і душа її належала Папі Римському, не дивлячись на цілу родину православних. Ця принадлежність мені дуже допомогла, головне перед моїм першим університетським іспитом, але про це я писатиму дещо далі, якщо взагалі писатиму.

До Лоських часом навідувалися гості чи з Праги, чи з провінції. Одною з них була Харитя Кононенко. Пані Лоська з великою пошаною відносилась до цієї відомої громадської і політичної української діячки, яку розстріляли німці у 1942-у році в Рівному. Для мене найцікавішою була придворна і таки мабуть фахова кравчиня Ори-

сіної мами, пані Одарка Слюсаренко. Клієнтиеля в пані Слюсаренко була обширна і не тільки українська. Однаке до себе вона роботи не брала, а їздила по домах. Її чоловік, доцент класичної філології й археології, Федір Слюсаренко, крім приналежності до високих українських наукових інституцій (як УВУ, чи Історично-Філологічне Товариство), також викладав Українській Гімназії в Ржевницях латинську мову. Він був дуже спокійний, зате його дружина була дуже жвава і балакуча пані. Я не знаю нікого, хто так швидко і багато говорив, як пані Одарка. В Празі жила також її сестра, тиха й непомітна дружина поета, маляра й геральдиста Миколи Битинського, який був творцем проекту військового хреста Симона Петлюри і автором портрету Дмитра Донцова, що займав видне місце у великій залі Музею ВБУ в Празі і носив горду назву „Злив геній України“.

***

Аж раптово і несподівано 14-го жовтня 1933-го року, в Празі помер професор Кость Лоський, осиротивши дружину і десятилітню Орисю.

В короткому часі пані Лоська отримала учительську працю на Підкарпаттю, куди й поїхала з Орисею, з якою я зустрілася аж в 1939-му році, щоб перед кінцем війни знову розлучитися.

***

Третьюю українською родиною, якщо її так можна було назвати, був проф. Dr. Іван Горбачевський, який мешкав у великому і досить порожньому будинку з дочкою Асею. Професор Горбачевський виглядав дуже старо. Це був найстарший українець, якого я в часі моого дитинства бачила. Панна Ася також була підстаркувата. Особисто я з ними не мала нічого спільногого, хоч панна Ася, коли мене бачила, брала мене в садок і частувала яблуком, завжди зеленого кольору.

***

Передбачення Бурби сповнилися. Я записалася до Сокола. Саме тоді коли ми вибралися від Цупаків, докінчили будувати велику Соколовню, якраз на проти будинку архітектора Веселіка. Я дуже люблю дивитися на гімнастичні вправи, які виконують на ріжних приладах світової слави спортивці. Тоді мені пригадується добржіховицька Соколовня, в якій ті прилади вже були. В Соколі ми мали ще довжелезний „шнур“, драбину і так званий „ріпстол“ - я не маю

поняття, як той прилад називається по нашому, і, сказавши правду, я ніде, крім в Соколі, його не бачила. Діти від шести років життя виконували „тяжкі” вправи, хто як міг. Також ми вправляли так звану „шведську гімнастику” - ріжні вправи на підлозі, під фортеп'янову музику моєї мами, і легку атлетику : біг, скок вгору і вдовжину. Не дивлячись на те, що рівень того вправлення рівнявся зеру і що нікого з нас ніхто „не мучив” підготовкою до Олімпійських ігрищ, всі діти, які належали до Сокола, з великим нетерпінням чекали дня, щоб знову зійтися на великій площі.

Чеські соціялісти рожевого кольору, щоб не залишатися позаду, мали й собі подібну організацію, що називалася „Робітнича Єдність”. Існувала також газета, що називалася „Червоне Право”. На початку 20-тих років, може трохи перед нами, до Чехословаччини був посланий Троцький, щоб заснувати там комуністичну партію і завербувати до неї відповідних людей. Це йому вдалося. Число партії було „четири”, а завербовані люди належали до молодої інтелігенції, переважно поетів і письменників, любителів великої, таємничої Росії. Та не дивлячись на це, в чехословацькому Парламенті комуністична партія не мала ні одного члена. Після 1948 року були то червоні ідеалісти, які перші відчули на власній шкірі, що значить бути комуністичним русофілом. Ім також належить подяка за те, що в часі Другої Світової Війни чеська комуністична партія мала своє окреме від демократичного, голосне підпілля , підтримуване урядом СССР. І були це вони, яким у 1948 році, на цей раз з допомогою президента США, Гаррі Трумана, вдалося протягом однієї ночі перетворити всіх чехів на комуністів. Америко, Америко ! Невже ж разом з Гітлером треба було нищити більше, як половину Європи ?!

***

Належала я також до товариства „Добржіх”. Мабуть заснував його якийсь добродій так, як і пан Клан заснував Клановиці. Було це товариство місцевих чеських богачів та інтелігенції. Товариство „Добржіх „, в часі літніх вакацій, робило добру культурну роботу серед молоді, влаштовуючи кожного року ріжні театральні вистави.

До Добржіховиць приїздив до нас часом професор Дмитро Іванович Дорошенко. Мої батьки були свого часу його студентами. Професор Дорошенко старався, як міг, щоб нав'язати зі мною правильні доросло-дитячі відносини. Однаке це йому не вдавалося. Він завжди привозив мені велику бонбон'єру з дорогими чоколяндками, наповненими дорогими кремами , брав мене на коліна, навіть дозволяв,

щоб я йому спеціяльним гребінчиком, який він витягав з кишені, чесала вуса - нічого не помагало. Я відносилась до нього дуже виховано і дуже холодно.

Професор Дорошенко був, за моїх часів, найбільше популярним університетським професором. Здається, що всі студенти слухали його виклади. Я ходила на них також, але тільки часом. Історію України я вчила не з потреби, а тому, бо мене цей предмет цікавив так само, як мене цікавила історія мистецтва, яку викладав професор Антонович, який свій предмет не лише знов, але й любив, і ця любов передавалася студентам. Мистецтво у всіх його формах і видах було для Дмитра Володимировича завершеннем життя і людською здібністю показати вартість своєї духовості. В професора Дорошенка мені завжди здавалося, що наука історії була тісно пов'язана з його родинним походженням. Однака я є певна, що такий мій погляд є несправедливий відносно цього близькучого, щирого, чесного і патріотичного вченого, покривденого до такої міри своїми ж українськими людьми, що він не залишив після себе нічого, крім виданих книжок, спаливши перед смертю весь свій архів.

***

Третій український учений, теж колишній професор моїх батьків, якого ані лекцій, ані книжок чи статей я ніколи не слухала і не читала, називався Василь Біднов. Він був хоч і короткою, але невмируючою частиною моого дитинства. Я від самого малечку цього вченого з надзвичайним характером просто обожувала і його спорадичні приїзди були для мене завжди святом. Останній раз я його бачила, як він приїхав з Варшави, де на Варшавському університеті він викладав Історію Церкви і ще якісь інші предмети, що їх зацікавлені можуть знайти самі, бо пишучи про нього я не хочу користуватися нічисю допомогою. Професор Біднов був тоді вже майже сліпий, на очах в нього були страшні більма. Я майже що дня його згадую. Згадую зі сміхом і слізами, як людину, з якою я, мала дитина, почувалася „добре”, яка без жодного сумніву і політики вірила в Бога, дякуючи в своїх молитвах і за більма, і за запроторену советами дружину, і за помершого у трагічному випадку сина, на могилі якого стояв хрест з написом „Нехай буде воля Твоя”. Цікаво, чи ще стоїть та прusta могила з гранітним хрестом ?

„Бачиш отой великий,бронзовий мішок з паперу?” питав професор Біднов.

„Бачу,” відповідала я.

„А знаєш, що там в ньому?“

„Ні,“ відповідала я.

„Ну, ну, тільки не видумуй! Кажи, що там в тому мішку?“

Тут я сама, не питуючи, вилазила професору Біднову на коліна і, обнімаючи його за шию, дивилась йому прямо в очі. Мені здавалося, що більма десь зникали, а майже що сліпі зіниці ставали вікнами, в яких висів великий паперовий мішок.

„Все! Там в тому мішку все!“ І дійсно, там було все, чого тільки могла собі бажати мала дитина. Все перемішане: відламки чоколяди найріжнішого сорту, мандарини, цукорки, які люблять всі нормальні діти, бісквіти і хліб св. Йоана, кремові трубки і свистки, словом все. Здавалося, що людина, яка вибирала ці речі, була не науковцем, а дитиною, як і я, і всі мої товариші.

***

Ми ще жили в Цупаків, коли в березні й квітні 1930-го року відбувався процес Спілки Визволення України. Я була в другій класі народної школи, мені ще не було восьми років.

Цупаки мали радіо на кристалик і дві пари слухавок, які розділялися. Між присутніми був професор Василь Біднов. Під час показного процесу, розголошеного на весь світ, я чомусь опинилася в нього на колінах, він ділився зі мною своєю слухавкою. Його обличчя було сумне, більма на очах не рухалися. Але в зіницях не висів великий паперовий мішок „з усім,“ там була тільки тиха, прохальна молитва.

Я ніколи не забуду тої хвилини дивної тиші, коли читали вирок над невинними, в тому числі і над дружиною професора Василя Біднова.

Я теж ніколи не забуду, що з усіх присутніх тільки професор Василь Біднов перехрестився.

***

Коли ми жили в Клановицях у Бурбів, величезний вплив на мій духовний розвиток мала моя Баба. Мені здається, що від народження я хотіла вчитись. Мене цікавили книжки і найпростіший спосіб, як довідатись, що в них написано, було навчитись читати. Мама придумала дуже простий і цікавий спосіб, як мені помогти: вона брала

зужиті сірники і писала ними літери на круглому, великому столі і по нашому, і латинкою. І так від трьох років я вже могла цілком добре писати квадратними літерами і читати казки з великої чеської книжки, яку мені подарував пан Бурба.

Електрики в Бурбів ще не було, так що в нас на столі стояла гарна нафтова лампа з фарфоровим абажуром.

Баба ходила зі мною гуляти, чи то в близький ліс, який я називала ліс з грибами, чи до міста. (Баба говорила зі мною по російському, але я всі наші розмови пишу українською мовою). На цих прогулянках вона оповідала мені безліч ріжних казок і навчила мене співати одну польську пісню про широколисту калину, що росла над потоком. А все ж таки найліпше було, коли падав дощ. Тоді Баба приходила до нас, брала мене за руку і говорила:

„Ну, давай, підем погуляєм.“

І ми ходили вздовж і впоперек нашої просторої, на половину порожньої кімнати. Я любила казку про страшного крокодила і малу пташку, яка на ньому сиділа і своїм дзьобиком колупала крокодилячу голову.

„Пташка недобра,“ казала я.

„У страшного крокодила напевно болить голова. Чому пташка обирає крокодиля? Що він ій зробив?“

„Страшний крокодил любить малу пташечку,“ казала Баба, „бо вона видзьобує в нього з-під шкіри жучків і всяких комах, які йому туди позалазили. Гіташка не обирає страшного крокодила, і навіть, коли вона своїм дзьобиком може й робить йому трохи боляче, то страшний крокодил знає, що пташечка йому хоче помогти, що вона його приятель, а не ворог . . .“

Баба розказувала мені не тільки звичайні дитячі казки, але й цілу Біблію. Оповідала вона дуже цікаво і так, що мала дитина могла все зрозуміти. Вона навчила мене, що Бог є добрий, що його не треба боятись, а треба любити і не тільки вірити, а просто знати, що Він завжди поможе, навіть коли нам здається, що та поміч болюча.

„Так, як та пташка помагає страшному крокодилеві?“

„Так, як пташка помагає страшному крокодилеві,“ відповіла Баба.

Від малечку, єдину молитву, яку я знала, був Отче Наш. Молилася я сама, без примусу - я не памятаю, щоб в нас в родині хтось вживав

слово мусиш, чи не сміеш. Після Отче Наш слідували мої молитви, ріжні просьби і подяки, відповідно до потреби.

Та чого б в тих моїх дитячих молитвах не було, найголовнішим після „Отче Наш“ було прохання: „Господи, дай, щоб все було добре, щоб ми не були ні багаті, ні бідні, а такі, як зараз“. Цими словами я висловлювала почуття дитячого щастя і дитячої безпеки.

Настало літо 1930-го року. Батько майже що-тижня возив мене з собою до Праги, там було повно всього цікавого, і людей, і книжок, і театрів, і кін - зовсім ніби паперовий мішок професора Василя Біднова. В липні, коли мені скінчилося вісім років, почали будувати нову Соколовню. А у вересні я пішла знову до школи, до третьої класи, в якій було так багато учнів, що треба було ділити класу на двоє: діти, яких прізвища починалися від 'А' до 'Н' були школярами „першої шихти“ і починали науку рано. „Перша шихта“, до якої належала я, Мілошка Цупак, Карел Франц (пізніший консул „червоної“ ЧССР в Австралії, що після повстання 1968-го року залишився в країні антиподів), Любко Бартоушек і ціла купа моїх товаришів – мала молодого учителя, веселого і доброго, який не сердився, коли ми сміялись часом без „дорослої причини“, а навпаки, любив дитячий сміх.

Минула осінь, настала зима, з нею Різдв'яні вакації. Не дивлячись на холод, батько не переставав мене часто возити на цілі дні до Праги. Ходили ми майже скрізь пішки, бо від всякої транспортної техніки мене нудило, а тоді ще не знали, що ця проблема зв'язана з внутрішнім вухом.

Було це під кінець січня 1931-го року, коли з моїх очей впали перший раз рожеві окуляри. Ми саме переходили зі Старого Міста на Малу Страну через чудовий, старезний Карлів міст. Ми – себто батько ішов, а я стрибала поперед ним, поки вже настрибалась досить далеко і врешті зупинилась, і стала мов укопана. Не дивлячись на зимову пору, був прегарний сонячний день, сонце освічувало не так мого батька, як його пальто, яке я колись бачила чорним, а тепер воно стало чорно-синявим; я також перший раз побачила, як старанно воно було заштопане і обшите чорною тасьмою і зрозуміла, що ми таки бідні, і що щось воно не так з моєю молитвою. Батько підійшов до мене, взяв мене за руку і сказав, що то все нічого, і от зараз ми підемо всередину на Градчани, бо він має зустрітися з президентом Масариком, і я не буду чекати в „президентській почекальні“, а піду з ним. Так і сталось, але після того моя особиста молитва звучала „Господи, дай, щоб усе було добре“. Взагалі, в часах

моєї зовсім ранньої молодості батько старався брати мене скрізь, де тільки міг, з собою. З ним було дуже цікаво, хоч ні я, ні пізніше мої діти не могли точно окреслити в чому та цікавість полягала. Але само почуття цікавості залишилося в мене на все життя.

***

З Добржіховиць, крім Праги, ми ще ходили в недалекі Ржевниці. Там жило двоє учених : професор Василь Сімович, родом галичанин і професор Агенор Артимович, буковинець. Обоє вони належали до празького лінгвістичного гуртка і коли говорили між собою, іхня розмова ставала дуже палкою.

„І чого вони вічно сваряться? „ питала я.

„Вони не сваряться, а дискутують,“ відповів батько.

Не дивлячись на те, що обидва професори були до мене дуже привітні і ніколи не говорили зі мною дитячою мовою, і що я, зрештою, любила до них ходити, від того часу і по сьогоднішній день я не люблю дискусій. На мою думку можна без дискусій мінятися поглядами, а не старатися доказувати, що тільки я маю рацію. Обміна поглядів вчить. Обміна доказів старається переконати.

В Ржевницях батько також заходив до родини генерал-хорунжого Всеволода Петрова, організатора Гайдамацького Кінного Полку ім К. Гордієнка, на чолі якого брав участь в боях з большевиками. Від 1923 року генерал проживав на еміграції в ЧСР, спочатку може в Празі, де був лектором Українського Високого Педагогічного Інституту ім. М. Драгоманова та членом Історично Філологічного Товариства. Був він також дійсним членом НТШ і автором великого числа статей та праць головне на військові теми. Вірний син УНР, він ніколи не займав жодних позицій в будь-яких політичних організаціях. В тих роках, які я зараз згадую, генерал Всеволод Петрів мешкав з дружиною і малим синочком в Ржевницях біля Праги. Його мова нагадувала своєрідне слов'янське есперанто, так, як і мова генерала Омеляновича-Павленка, який свого часу говорив моєму будучому чоловікові: „Знаєте, пане сотник, ми, українци, мусімо з наших душ всю московськоє кальоним желєзом випаліть!“ Яка шкода, що по сьогоднішній день ми українці цього не зробили.

***

Коли говорити про Ржевниці, не можна не згадати Української Реальної Гімназії. Шкільний будинок, так як і приналежні до гімназії

будинки дівочого і хлоп'ячого інтернатів, містився в одній з вільчеських власників.

Мені було одинадцять років, коли я вперше зустрілася з цією небувалою і для мене дуже дивною школою. В понеділок 3-го вересня, перед восьмою годиною вранці, зайдли ми з батьком у приємне подвір'я. Там зустрів нас високий, сивоголовий пан. Він взяв мене за руку і спітав, як я називаюся.

„Наталка Наріжна,” відповіла я, задираючи голову майже аж на вивороті, щоб подивитися високому панові в обличчя.

„А дробі знаєш?”

„Знаю,” кажу а сама думаю : „Що за дивна людина ! Такий старий, а ще не знає дробів!”

Сивоголовий пан, який не знав дробів, був професор доктор Іван Шлендик, колишній лектор на математичному відділі Українського Високого Педагогічного Інституту ім. Михайла Драгоманова в Празі, найвищий ростом і найбільше мою люблений член гімназійного штату. Він вчив мене математику всього один рік, тоді взяв і поїхав на Далекий Схід. Звідти я отримала від нього одну картку-пощітівку, яку берегла, як величезну цінність і яка нажаль пропала в музеїчних грузах 14-го лютого 1945-го року. Вдячні учні гімназії видали у 1975-му році в Мюнхені про „українську альму матер на чужині“ книжку споминів і статей, своїх і декого з професорів, під назвою „Українська Гімназія в Чехії“. Не дивлячись на недотягнення і помилково зазначені дати та імена, книжка та має велику вартість. Такі 'грубші' недотягнення і помилки відносяться і до мосі класи, яку беру, як приклад. В кожнорічних списках абітурієнтів позазначувано всіх, що поздавали матуру з відзначенням. В моїй класі (випуск X, 1939/1940) ,що нараховувала 17 осіб, які повністю здали іспит зрілости, таких студентів було семеро, а не зазначено нікого. Тож для уточнення історії подаю тут їхні імена : Ольга Білик, Микола Долинай, Анна Думка (а не Михайло Думка) ,Ярослав Заяць, Наталія Наріжна, Лев Павлюх і Степан Слуцький. Okрім того покійний вже тепер Ярослав Заяць отримав спеціальне відзначення і нагороду від Міністерства Освіти за близкуче і оригінальне (себто його власним способом) розв'язання задачі з хемії, під час усних іспитів. Був це єдиний такий випадок за час існування гімназії.

Моя класа не належала до взірцевих ні поведінкою, ні бажанням почерпнути якісь знання і цей ніким не очікуваний успіх в матуральних іспитах чи не найбільше заскочив нашого директора, професора філософічних наук, Григорія Омельченка, який після

матури, в гімназійній іdealні, прилюдно розхвалив нас всіх і наказав молодшим брати собі приклад з кляси, де „майже половина учнів здала матуру з відзначенням“. Що сталося з ними я точно не знаю. Микола Долинай, скінчивши медицину, мабуть залишився після війни в Празі. Ярослава Зайця, після закінчення високих студій на празькій політехніці з титулом доктора хемії (людей, що робили докторати на політехніці можна було порахувати на пальцях!) наскільки мені відомо, запросив уряд Венецуели і в тій країні він пробув кілька десятків років, вийшовши вкінці до США. В перший день моого приїзду до Америки зимою у 1975-го року, Заяць нав'язав зі мною контакт і цей зв'язок, писемний і телефонічний, тривав аж до його смерті. Хоч устаткування нашої школи було дуже бідне, Українська Гімназія видала із себе порівнюючи багато високо кваліфікованих осіб, а також знаменитих мистців, письменників та поетів, які роз'їхалися по цілому світі.

Не дивлячись на те, що я особисто з тих чи інших причин не почувала себе ніколи добре в Українській Гімназії, її існування заслуговує на великий подив. В першу чергу територіальна принадлежність учнів і професорів творила з неї дійсно соборну Україну, в якій ні кому не приходило в голову питати: „А звідки ти походиш,“ чи „до якої релігії ти належиш“. Сьогодні, в еміграційних умовах, де, на превеликий жаль, люди живуть „головно хлібом єдиним“, це тяжко собі уявити. Прикмета соборності панувала в цілій Празі і між українцями територіальне походження і віровизнання не було темою зацікавлення. Назагал так звана празька „старша генерація“, між якою напевно існували всякі політичні тертя і непорозуміння, ніколи не старалася передавати своєї партійні ідеології молодому поколінню: не було товариств „молодих есерів, езекіїв, просто петлюрівців чи гетьманців“ Єдині, що старалися фізично „полонити“ всіх у своїх тенетах, були націоналісти. І коли еміграція потребувала духового впливу Дмитра Донцова головно в ділянці літератури, то вона дефінітивно не потребувала „лакошів“, які, опираючись на чужі доктрини, старалися підпорядковувати собі самостійні і давно існуючі, створені без їхньої помочі, організації. На цій основі настало, наприклад, непорозуміння в Пласті, що спричинило виступ з нього людей пластового характеру, які знали ріжницю між обставинами в „краю“ і на еміграції і для яких слова з пластової присяги звучали „бути вірним Богові Україні,“ а не „бути вірним Богові й Організації.“

***

Ученицею Української Реальної Гімназії я стала у 1933-му році. Я не ходила до першої кляси, а відразу, після спеціального іспиту з усіх

предметів, пройдених в першій класі, опинилася на другому році. Професорів, яким прийшлося мене вчити, згадувати не буду, про них і так є цілком вистарчаючі інформації в книжці про нашу рідну школу. Згадаю тут тільки довголітнього господаря нашої кляси (кожна кляса мала свого господаря) - професора Трохима Пасічника, котрий викладав у нашій класі постійно, крім одного року, коли був на відпустці з причини здоров'я, українську мову і українську літературу, а також пані професорку Тетяну Говсієву.

Професор Трохим Пасічник був середнього росту мужчина, худощавий, з великими зеленкуватими очима, який рідко коли сміявся і часто кашляв. Бували дні, що обличчя його нагадувало видушену цітрину і бували дні, коли ніхто не міг йому додогодити. Часами ж він приходив до кляси зі скрипкою в руках і після короткого словесного вступу починав грati мелодію завжди тої самої пісні: „Віують вітри, віують буйні, аж дерева гнутться.“ Грав він її з великою емоцією, а тому, що одинадцятілітні чи дванадцятілітні шкраби є, переважно, нечутливі, то виступи професора викликали в нас зовсім не ту реакцію, на яку вони собі заслуговували.

Однаке коли ми вже попідростали, то згадували нашого учителя з великою пошаною. Навіть тим найменше зацікавленим і найбільше лінівим, професор Трохим Пасічник зумів вкласти в душі любов до рідного слова, де вона залишилася на все життя. Був це він, котрий перед початком шкільних вакацій, зовсім спокійно прощався з нами словами: „Де б ви, діти, не були і що б ви не робили, завжди памятайте, що ви є українці.“

Крім педагогічної праці, професор Трохим Пасічник писав ріжного типу поетичні твори. В кінці п'ятдесятих років я отримала з Америки малу пачку. Була це друга частина (Рідний Гомін) величезного епічного твору „Петро Гордієнко“, який складався з семи томів. Всі вони були писані гексаметром і в ціломутворі не було ані одного неправильного наголосу.

На передній сторінці знайома мені рука написала „дорогій Наташочці сердечний дарунок від її бувшого учителя“ і підпис автора. З книжкою був невеликий лист. Звідки мій учитель, який так, як ніхто, відчував український поетичний геній раннього Тичини, отримав мою адресу, я можу тільки догадуватися. Його ж слова на прощання ніколи мене не покидали і у великій мірі, дякуючи їм, мої нащадки - діти і внуки – знають українську мову на письмі і на слові.

...

До 1938-го року Тетяна Говсієва була неперіодичним членом професорського складу гімназії, де викладала німецьку і англійську мову. Жила вона в Празі і в ті дні, коли в неї були лекції, вона верталася додому тим самим поїздом, що й я. На станції треба було чекати приблизно 45 хвилин, так що всяке товариство було щиро бажане. Однаке, побачивши перший раз пані Говсієву, я вирішила, що, не дивлячись на домашнє виховання і на вплив моєї Баби, правдиві відьми таки існують і то не лише в книжках 'Братів Гріммів', але й у Ржевицях.

Я тоді була в третій клясі і мені ще ніколи не приходилося зустрічати жінок, які на голові мали замість капелюха, чи хустки, чи просто нічого, на великий вузол зав'язану панчоху, під рукою торбину, а на спині наплечник. Тож не дивно, що ідучи зі школи на поїзд і наткнувшись на таке диво, я почала бігти щосили на станцію, під опіку будь яких там присутніх людей і закам'яніла у смертельному переляку, коли беззуба відьма, з пронизливими очима, волохатою бородавкою на підборідді і панчохорою на голові, з'явилася біля мене. Я закрила очі.

„І чого ж ви так гналися? Ви ж знаєте, що поїзд приїздить аж у пів третьої. Я є професорка англійської мови у нашій з вами школі. Всі мої студенти є у сьомій-восьмій клясі, тому ви мене не знаєте, але я вас знаю, а з українського університету, де я колись викладала англійську мову, знаю вашого тата, Симона Петровича Наріжного. Ось давайте, сядемо на лавці на сонечку і я вас почастую яблуком. “

(В Чехословаччині до студентів середніх шкіл, від першої кляси починаючи, згідно з законом, професори мусіли звертатися на „ви,” а замість хресного імені мали вживати прізвище).

Яблуко пригадувало мені щось не дуже добре, але приемний голос, українська мова і знайомство з моїм батьком перемогли страх. Я відкрила очі. Переді мною стояла усміхнена і смішно виглядаюча пані.

„Добрий день, пані професорко. Я називаюся Наталка Наріжна.“

„Ну, то я вас називатиму Наталка,“ відповіла бувща відьма, витягаючи з торбини зелене яблуко і пару ножиць. Ножиці були такі, що їх можна було розклести на дві частини. Пані професорка ще витягла малу пляшечку спирту і білу паперову серветку, вичистила ножиці і яблуко, і розрізала його наполовину. Не дивлячись на колір, яблуко було дуже смачне, а пані професорка, з чудовим почуттям гумору, розказала мені, як вона вчить своїх студентів вимовляти англійське

W i L із допомогою української пісеньки „занадився жураувелл, жураувелл, до бабиних конопелл, конопелл. „ Час пройшов дуже скоро і дуже приємно, а саме головне — я пізнала ще одну цікаву (зовнішньо і внутрішньо) людину.

•••

Ржевниці славилися своєю кондиторською, знаною на всю округу. Належала вона панові Лібертінові і таких виробів, які вичаровував цей ограйдний кондитор з допомогою своєї не менше ограйдної дружини, я не зустрічала ніде. Навіть поляки, які хвалиться своїм печивом, не дорівнювали пану Лібертінові.

Кондиторська була на головному ржевницькому сквері, напроти горожанки. Ззаду неї, через вулицю, красувалася садиба бувшого австроугорського пана, з гарною віллою мішаного стилю, що стояла посеред не менше прекрасного парку. Направо від входової брами були колишні конюшні, перетворені власником у гарний, просторий будинок. Там мешкав Др. Микола Аркас. Родина Аркасів була одною із найбагатших аристократичних українських родин. Від 19-ого століття всі члени мужеського роду називалися Миколи. Др. Аркас мав старшого брата — також Миколу, який свого часу був полковником Армії УНР та командувачем 2-го кінного Переяславського полку 2-ї Волинської Дивізії, а на еміграції жив на Підкарпатті і займався театральною штукою — був актором і режисером. Батько обох братів, Микола Аркас, був попечителем української культури ще за царських часів на рідній Херсонщині і автором першої (ілюстрованої) Історії України та опери „Катерина“. На своїх дебелих маєтках він заснував за власні гроші школу з викладовою українською мовою, яка нажаль дуже швидко попала під московську царську заборону, а в місті Миколаєві заснував першу, на українських землях, „Просвіту“.

Др. Аркас називав мене чи поіменно, чи пізніше в листах „Наталенція“ — була це мабуть його латинізація моєї імені - я ж його називала пан Микоська. Крім того, що писав сам вірші, які мені дуже подобалися, пан Микоська займався перекладами класичної літератури на українську мову, був автором надзвичайно цікавої і цінної родинної хроніки, над якою вже тоді, на початку 30-тих років , старанно працював і це все допомогло йому стати в пізніших роках, на другій еміграції, досить відомим письменником , якого твори, писані надзвичайною, літературною українською мовою без чужих російських, польських, совєтських чи закордонних впливів і друкувалися за гроші по ріжких журналах.

Ідучи зі школи на поїзд, я дуже часто заходила до Аркасів. Тоді ще жила стара пані Аркас. Вона була хвороблива і пан Микоська дуже турбувався, бо майже кожного по полу дні мусів лишати її саму, а сам їхати до Праги на заробітки. Пані Аркас його заспокоювала, як могла і вкінці пообіцяла, що скаже, коли вже надійде її час. Так воно й сталося. Одного дня, здається на початку 1936-го року вона раненько покликала сина до себе, сказала, що переходить границю і віддала Богові душу... Я бачила пані Аркас може два, або три дні перед її смертю. Вона була дома сама – пан Микоська того дня поїхав до Праги рано і мав внедовзі повернутися додому. Пані Аркас попросила мене побути з нею. Я сіла на край її ліжка, а вона взяла мене за руку, попросила прочитати щось з чеської газети.

Мабуть в життіожної людини трапляються дивні моменти. Для мене це був один з них. Пані Аркас, як звичайно, лежала на високих, білих подушках, час від часу висловлюючи свою думку відносно мого читання. Враження, яке вона робила, було зовсім нормальним: заслужений життям і деколи тяжкими переживаннями, пообідній відпочинок старої пані. Та мені здавалося, що щось не так, щось дивилося на мене з широко розкритих очей, якось інакше виглядало завжди доглянуте обличчя ... відкрилися двері і в хату ввійшов пан Микоська, а я побігла доганяти поїзд додому. Здається, що аж після смерті пані Аркас пан Микоська оженився. Його дружина походила з Кубані і називалася Валентина Яківна. В неї були прегарні очі форми мигдалю і не менше гарний голос, алльт. Вона навчила мене співати пісні Вертінського, між ними й промовисту баладу „Затянут шолком тронний зал,” що відносилася до Французької Революції, і за це я й дуже вдячна. Згодом подружжя Аркасів переїхало жити в іншу хату, також романтичного походження, що була колись частиною старої і нечинної цегельні. Біля хати був гарний садок і літніми днями пан Микоська розставляв всі доступні йому столики і крісла в тіні кошлатих дерев і розкладав на них всякі папери, папірчики і просто шпаргалки, клав на то все кусники цегли, щоб папірці часом не розлетілися на всі боки, а сам сідав за одним зі столів і займався своєю письменницькою діяльністю. В цегельні „старообразним“ способом народився його син, Микола Миколаєвич числа невідомого, якого називали Кока. Після війни Аркаси переїхали спочатку в Париж, а звідти до США і оселилися в стейті Майн. Там скінчилася у великих злиднях і аристократичних безпорядках життя пана Микоськи. Валентина Яківна залишилася сама з Кокою, з якого, за її словами, не було великого діла. Ті аристократичні безпорядки - чи просто до неописання свинюшник, раз-по-раз давався Валентині Яківні в знаки. Нарікали на те безладдя сусіди, які нікак не могли зрозуміти, як тяжко приходилося людям, що не звикли до чищення

хати, чи прання білизни і що раптом опинилися в ситуації, де треба було самим собі давати раду. Наше родинне листування тяглося з вдовою пана Микоськи аж до 1983-го року, а тоді, через смерть батька, перервалося. На мій день народження, 12/07/1971 року батько отримав гарний дарунок від пана Микоськи, а саме І-ий том його книжки Історія Північної Чорноморщини. В передмові написано, що дід пана Микоськи, також Микола, з походження грек, був генерал-адютантом, адміралом і воєнним губернатором міста Миколаєва, брат діда, Захарій, був одним із перших археологів - аматорів Криму, а прадід пана Микоськи, Андрій Аркас, емігрував з Греції у 1793-му році і був автором паралельного десятимовного словника.

***

Я вже згадувала, що середню освіту я почала здобувати у 1933-му році. Цей рік позначився негативно не тільки для мене, але й для решти світу.

На ході Європи Україна доживала в обіймах голодової смерті сталінської перестройки. Український чернозем збагатився мільйонами українських, головно селянських трупів, позакопуваних без ладу і складу в землю, а у Чорне Море, на якому колись пливали на байдаках козаки братів визволяти з турецької неволі, посыпались мільйони тонн золотої української пшениці, якою наш народ не смів, а інші європейські народи не хотіли, годуватися.

Президент Сполучених Штатів Америки, Франклін Делано Рузвелт, чомусь вибрав саме цей рік для того, щоб нарешті визнати „легальність“ СССР, як держави, а європейські країни далі клонили голови перед великою Росією, яка дала світові Достоєвського і „комунізм на практиці“.

В Німеччині, дякуючи Версайському Договору, офіційно і дуже популярно постаттю став Адольф Гітлер, який нарешті добився до того, що міг свободно впроваджувати в життя свою нову ідеологію, чітко висловлену ним в його творі „Майн Кампф“. В часі першого видання книжки, у 1925/26-році, політики світу могли насміхатися з бомбастичної фразеології Гітлера, але з приходом його до влади у 1933-му році, вони повинні були серйозніше поставитися до „арійсько-німецького питання“ в загальному, а до розв'язки питання „дранг нах Остен“ зокрема.

***

1937/38-ий шкільний рік був роком моєї шостої класи. Не знаю, що саме спричинилося до перенесення Української Реальної Гімназії з мальовничого ржевницького довкілля до непривітних і таки зовсім немальовничих Модрjan, містечка, положеного ближче Праги, над річкою Влтавою.

В Модрjanах гімназійні кляси і фізично-хемічна лабораторія, кухня разом з їdalneю, хлоп'ячий і дівочий інтернати, приміщення гімназійної адміністрації, помешкання головної кухарки і, на самому верхньому поверсі, помешкання директора гімназії, професора Григорія Омельченка і його славної дружини, містилися в одному великому дворі, і все це нагадувало мені касарні. З правого боку, за їdalneю, стояла якась досить осоружна приватна хата. В ній жив височавий, середнього віку мужчина, який, крім своєї щоденної праці, займався ще й ворожінням. Не доходячи до гімназії, на віддалі може якихось двіста метрів від неї, була цукроварня. Цукор там вироблявся з білих, цукрових буряків. Їх привозили великими возами, а тому, що були вони вже почищені і настругані, з возів стало точився буряковий сік. Він змішувався з вуличною глиною і все це витворювало безпереривне болото неприємного запаху.

Для мене перенесення гімназії з Ржевниць до Модрjan було майже що не катастрофою. Ми ще далі мешкали в Добржіховицях і були три способи, які уможливлювали мені продовжувати науку в не дуже то приемній для мене школі. Всі три способи були мною використані і справа закінчилася тим, що я захворіла, пропустила пів року навчання і мусіла або здавати в кінці року іспит, або ще раз повторяти шосту клясу. Я вирішила здавати іспит знову ж таки так, як у 1933-му році, з усіх предметів. Іспит був тяжкий і я здала майже всі предмети на „добре“. Це був єдиний рік моєї дотеперішньої науки, що кінчився без відзначення.

Наука в школі починалася о годині восьмій („без квадрансу“, додав би славний україніст, покійний вже професор Яр. Рудницький). Добратися до Модрjan з Добржіховиць було приблизно так легко, як добратися з центральної Європи на південний полюс. Для того, щоб бути своєчасно в клясі, я мусіла вставати перед п'ятою годиною, йти один кілометр на залізничну станцію і ловити поїзд, який виїздив з Добржіховиць до Праги пару хвилин по шостій. Літом і восени я їхала до містечка Хухле, що славилося кінськими перегонами, а звідти від станції йшла до річки Влтави і паромом перепливала на другий бік. Тоді, приблизно після десятихвилинного маршу, я доходила до зупинки модрjanського автобусу і їхала ним до самих воріт цукрового заводу, відкіля болотяними стежками в заболоче-

них черевиках, добиралася до мосії кляси. Цей спосіб подорожі, хоч і вимучував мене, бо ж треба було з собою тагнути тяжкий, шкіряний, повний книжок і зошитів портфель, все ж таки був цікавий, бо в Хухлах від станції аж до гімназії кожного дня супроводив мене професор Олександер Коваленко.

Професор Коваленко по фаху був інженер-механік. Був він також в молодому віці одним із засновників РУП-у (Революційна Українська Партія). Керуючись зasadами логіки, він мусів мати також щось до діла з мореплавством, бо інакше не опинився б на броненосцеві царської чорноморської флоти, що називався Князь Потьомкін, або просто Потьомкін. Що саме професор Коваленко робив на тому кораблі, мені невідомо, бо все, що пишу в моїх записах я пишу з пам'яти, не користаючись жодними матеріалами. Знаю тільки від самого професора, що у 1905-у році він брав активну участь в повстанню моряків. Тому що залога броненосця складалася переважно з українців, то, за словами професора, хоч на короткий час на царському маєткові повівав український прапор. Нажаль повстання не вдалося і Потьомкін врешті здався румунській владі.

В нашій семій клясі професор Коваленко викладав фізику, возненавиджений мною предмет через мое дуже слабе знання цієї науки, яке спричинили перипетії з попереднього року. В школі ми мали систему, що спеціальні писемні іспити відбувалися кожних три місяці. Для них ми мали особливі зошити. Те саме в старших клясах завелося і з усними іспитами. Була це більш-менш університетська система кольоквій, яка не дуже то, на мою думку, підходила до середніх шкіл нашого типу. Добре було тільки те, що учні приблизно знали, коли прийде на них черга іти до дошки, де той чи інший професор немилосердно ганятиме їх майже пів години по пройденому курсу. Яке ж було мое здивування, коли професор Коваленко, якого я і любила, і шанувала, вирішив зігнорувати цю прийняту методу, викликав мене до дошки невчасно і поза порядком, і почав завдавати мені питання, на які я аж ніак не могла відповісти. Цей короткий супроти вічності час був для мене гімназійним чистилищем, яке перемінилося у правдиве пекло з вогнем, чортами і сковорідками, коли професор, якого я вважала моїм приятелем, за мое абсолютне незнання поставив мені у своєму записнику визначно. Я тоді вирішила, що професор Коваленко не повинен був бути ані інженером, ані мореплавним повстанцем. Його фахом мала бути психологія, бо то нещасне визначно змусило мене засісти за фізику і вивчити її до такої міри, що пізніше, на університеті, я давала собі з нею раду.

***

В гімназії я мала декілька добрих приятелів. Першим з них був згадуваний раніше Ярослав Заяць і, як не дивно, Богдан Масик. Дивно тому, бо він безпощадно мене дражнив. Батько Масика був лікар-психіятер. Богдан не жив в інтернаті. Спочатку з ним в Ржевницях жила його мама, яку він дуже любив. Вона була хвора, і, за порівнюючи короткий час, померла. Син переживав її смерть довго і болюче, згадуючи про неї ще при нашій останній зустрічі в січні 1976-го року в Канаді. Богдан також був лікарем. Крім приватної практики він ще займав позицію тюремного лікара. Був він щасливо жонатий і мав аж шестеро дітей, яких хресні імена починалися на літеру Т. Я була вдячна Богданові, що він з США приїхав до Торонто, щоб зустрітися зі мною і тяжко було мені помиритися з трагічною смертю цього веселого, близького мої душі товариша.

***

До четвертої кляси перейшов до нашої школи з німецької гімназії Роман Русов. Наша Альма Матер була тоді ще в Ржевницях. Роман жив зі своєю рідною бабцею Русовою, будучи сином доктора Юрія Русова, знаного на європейському континенті зоолога і іхтіолога. Десь хтось колись говорив, що др. Юрій Русов народився в тюрмі, куди, за свої політичні погляди і діяльність, ще за царську, попала його мама. Цілу четверту клясу Роман просидів зі мною в одній лавці. Його вигляд був дуже неохайній, було помітно, що чистота не була однією з його позитивів. Не дивлячись на те, що був він до науки здібний, вчився він поганенько, може тому, що під час лекцій розважав себе рисуванням і то не аби яким, а рисуванням шибениць.

„Чому ти рисуєш такі дурниці?“ спитала я його одного разу, коли вже і моя половина лавки була завалена повішеними. „Хіба ти не можеш придумати щось цікавіше?“

Роман повернув до мене немиту голову і запитав: „А хіба є щось цікавіше?“

Тоді я ще не знала, що свідомо і підсвідомо Роман Русов рисував своє життя і смерть.

***

В шостій класі мені прийшлося жити пару місяців в інтернаті. За той короткий час, який закінчився майже що смертельним запаленням горла, трапилися цікаві події. Першою з них було те, що я систематично почала писати і одного гарного дня послала три мої коротенькі нариси, разом з листом, в якому просила поради. письменниці Ірині Вільде. Ірина Вільде, своїм романом „Метелики на

шпильках," викликала не малу бурю принаймі серед деяких людей старшого покоління. Мое радісне здивування не мало меж, коли у досить скорому часі я отримала не тільки довгого, цікавого листа від Ірини Вільде, але й нею редактований журнал „Світ Молоді," де мої три нариси були видрукувані. Це радісне почуття зіпсуvala на жаль дружина нашого директора, Марія Омельченко, яка не тільки що дозволила собі відкрити листа, а тоді його заліпити, але ще й вважала за потрібне дописати до нього свої поради.

В нашій родині ніхто ніколи не читав чужої кореспонденції, навіть звичайних відкритих поштівок. Мое обурення не знало меж і заслуги пані директорової так, як і її безконечні оповідання, як то вона іздила верхи, коли ще була молода, гарна й висока (у 1938 році пані Омельченко міряла не цілих півтора метри), не оправдували її неетичного вчинку. Саме тоді я почала хворіти. Гімназійна лікарка, др. Лідія Бич, повезла мене до спеціяліста до Праги і на її домагання шкільна адміністрація викликала до школи батька, який відразу забрав мене додому.

1938-39 шкільний рік був моїм другим модржанським роком. До школи я іздила тим самим поїздом, що й у минулому році, з тою ріжницею, що іздила я через Прагу : на славній вишеградській станції я покидала шкільний вагон, ловила трамвай ч. 21, іхала ним аж до останнього передмістя, що називалося Бранік, там сідала в модржанський автобус і приїздила до школи о годині восьмій з квадрансом професора Рудницького. Наш господар кляси, професор Трохим Пасічник, захворів і ми цілий рік його не бачили. Замість нього викладав історію української літератури професор Леонід Білецький. Латину, яку в п'ятій класі, ще в Ржевницях, вчив надзвичайно добрий середньошкільний педагог, доцент УВУ, др. Панас Феденко, перебрав після переїзду гімназії до Модржан др. Федір Сплюсаренко, також доцент УВУ, який однаке не спеціально надавався на середньошкільного учителя.

З дружиною професора Білецького і його молодшою донькою Оленою, яку називали Ялинка, я познайомилася аж в Празі. Зате в Модржанах я заприязнилася з його старшою донькою, Катериною, яку всі називали Калина. Причиною того знайомства було те, що, будучи в шостій класі у 1938-му році, я записалася до Пластву, де побула всього пару місяців, бо коли весною 1939-го року німці окупували ЧСР, одною з перших заведених ними іновацій, була заборона тої надзвичайно доброї і корисної для виховання молоді аполітичної організації. Сталося те, що й в СССР, де замість Скаутінгу червоніли комуністичні Піонери, а під німцями процвітив арійський, анти-

людський Гітлер Югенд (ГЮ). Про Піонерів мої знання були лише теоретичні, зате Гітлер Югенд мені прийшлося пізнати на практиці, бо разом з учнями інших національностей з інших гімназій, я побувала пару тижнів в їхньому таборі над Північним Морем, в часі літніх ферій 1938-го року. Хоч в тому таборі була також Калина Білецька, жодної дружби між нами тоді не було. Калина була старша від мене і переважно тримала компанію з нашим українським начальством. В цьому таборі також була моя пізніша найближча приятелька, Оксана Вікул. З нею ми не дуже говорили, тільки одна до однії „шкірили зуби“.

Я з натури не любила ні таборів, ні будь яких одностроїв і той табір був лише доказом, що мої несимпатичні інстинкти мали рацію, а перші два тижні тоголітніх вакацій були завершенням чи не найгірших двох років моєї молодості.

***

Табір ГЮ був розложений над білим, від дрібного піску, берегом, приблизно стодесять метрів вдалину і двадцять метрів вище моря. Від нього до перших морських хвиль були побудовані дерев'яні сходи. Присутні спали у великих шаторах, переважно задуманих для восьми дівчат, але з огляду на нас, в кожне шатро було додано ще по дві українки, так що тіснотою шатра нагадували коробки з сардинками. Українкам було приділене місце з правого боку, коло самого входу. Весь беріг, де стояли шатора, був зарослий соснами. Вони раз-по-раз ронили на морський пісок слози золотистого янтару. Я люблю сосни. До школи в Ржевниці я могла ходити пішки або через поля, або лісом. Дорога в лісі була багато приемніша. Ліс був мішаний, а доріжка вела попри молоду ще сосну. Я називала її моєю і завжди біля неї зупинялася, часом „читала“ з пам'яті якийсь уривок з книжки „Боровіце“ (Сосна) чеського письменника, що називався Ян Врба (в перекладі на нашу мову — Іван Верба) і думала: дійсно, про сосну може написати щось путного тільки верба.

Моєю шатровою співмешканкою в таборі ГЮ була Аничка Блістівна, хороша і приемна донька карпатських гір. Мені з нею було дуже добре, ми разом скрізь ходили: і ранком митися — для цієї процедури були поставлені на віддалі може п'ятдесяти метрів „зализні ночви“ з кранами, з холодною водою і кусниками якогось німцями на скору руку видумагого мила, яке вживалося і до миття обличчя та рук, і до прання білизни. Харчування в таборі неможливо було описати — пам'ятаю перший північно-німецький „айнтопф“ — ніби суп, в якому плавали підозрілі кусники неопреділімого м'яса

і такі ж самі кусники порізаного сала, якась ярина, і вся та розкіш була залита малиновим соком. Ми з Аничкою умудрялися виливати помії Третього Райху кудись в кущі і тоді нам шлунки приліплювалися до спин, бо повітря над морем чомусь викликає в людини охоту їсти. Разом сідали ми з поважними мінанами кожного по полуdnia і слухали якісь лекції про важливість славних німецьких трьох K (кюхен, кіндерн, кірхе), не розуміючи з тої балаканини нічого, бо не знали німецької мови. Одним словом була це розкіш і ми не могли дочекатися дня, коли знову повернемося у неартистичні, бездушні, але які ж рідні Модржани.

Врешті прийшов кінець нашого знайомства з гітлерівським дорослом, членки якого, крім Фридриха Великого, не знали ніякого героя з історії Європи. Перед самим від'здом з Німеччини, наші проводарі затримали нас ще в Берліні. Хто хотів, той міг іти оглядати Олімпійський стадіон, а тих, що не хотіли (між ними мене і Аничку) повели в зоологічний сад. На той час берлінське „зоо“ було варте уваги. Було це „зоо“ без кліток - закриті в поверховому будинку з кімнатами, меблями і одягою були тільки мавпи - шимпанзе. Поруч будинку стояла ще одна височезна клітка. В клітці була осамотіла горила. Я постояла деякий час перед цим величезним предком Дарвіна і, коли ми таки знайшли відвагу скординувати наші погляди так, щоб вони зійшлися разом, мені пригадалася книжка „Сан Мішель.“ В ній шведський письменник і лікар-психіятер, Аксель Мунте, описав його, подібну до моєї зустрічі, а мені тоді, так, як і йому здавалося, що з-за ґратів дивляться мені в вічі мої очі.

***

Родина Білецьких жила десь на окраїні Модржан - маю враження, що в них була власна хата. До нашої школи встигла перейти з французької гімназії, яку закрили німці, тільки Ялинка. Вона здавала матуру на рік пізніше від мене. Калина час від часу заходила до нашої школи і якось так сталося, що ми з нею стали близькими приятельками. Вдачею Калина була може трохи екзальтована - в нашему празькому жаргоні це означало, що вона переживала все, що тільки треба було й не треба, тут же, на очах цілого світу. Екзальтованою була також і її мова, принаймі так всім нашим спільним знайомим здавалося. Мені її екзальтація не заважала і я зовсім легко могла з Калиною розмовляти на близькі нам обом теми. Крім того в неї було ще й почуття гумору, яке мені відповідало, так що „полет творчої душі,“ про який колись давно говорив мій менажер Леонідас, був зреалізований.

Перший такий полет, хоч і строго заборонений, набрав форми курення цигарок.

„Давай підем в ліс,” сказала одного соняшного пообідя Калина, додаючи з поважною міною, що має аж дві цигарки. Почувалися ми дорослими - мені було майже шістнадцять років, а Калина була дещо старша.

Ми пішли в ліс, в сторону тої частини Модржан, де жила Калина з родиною. Ліс був досить ріденький, але ми знайшли якусь прозору гущавину, посідали на траву і почали, загикуючись, смоктати „Власти” (чеські цигарки).

Тільки-но наші творчі душі, з допомогою реальної нудоти, почали підноситись під небеса, коли нам над головами громом загуркотіли слова професора Пасічника:

„Білецька, Наріжна, що ви тут робите?”

Що за дурне питання, подумала я. Та ж він бачить, що ми стараємося навчитись курити. Що в ту хвилину подумала Калина, не знаю, пригадую тільки її блакитні, мов раніше небо, очі і не менше розумну від запиту відповідь:

„Вибачте, пане професоре, ми не знали, що вас тут зустрінемо.”

Пасічник оторопів, а тоді подивився на мене:

„І ви, Наріжна, також не знали?”

Мені захотілось сміятись, так що я тільки кивнула головою на знак згоди. Як видно, професор також хотів сміятись. Відвернувшись від нас, він буркув, щоб ми забиралися геть з лісу і щоб він більше ніколи не бачив нас і близько тютюну в будь якій його формі. Ми подякували, пообіцяли, що більше не будемо ходити в ліс вчитися курити.

***

Під час моого короткого перебування в інтернаті у 1938-році, гімназію відвідав її бувший учень, Михайло Сорока. Він саме закінчив студії архітектури на празькій політехніці і, ідучи додому у свою рідну Галичину, заскочив до Модржан.

Гімназію Сорока закінчив з відзначенням у 1932-му році, рік перед початком моїх студій.

Від 1938 року життя його складалося з тюрем і концтаборів. Ледви Михайло став на рідну землю, коли його арештувала польська по-

ліція. В часі першої окупації Галичини совєтами, вийшовшого на короткий час з тюрми Сороку схопило НКВД і, як одного із тисяч українських інтелігентів, засудило за „підозрілий антисоветизм“. Для Михайла польська тюрма перемінилася у совєтський концтабір на Воркуті, де він перебув десь до 1947 року - отже цілу Другу Світову Війну, а з нею розколи, братовбивства і подібні міжусобиці в Організації Українських Націоналістів.

До Львова Михайло повернувася у 1948 році, щоб за не цілий рік знову бути арештованим. Можна сказати, що від цього присуду Михайло Сорока вже волі не бачив. Думаю, що найліпше згадав про Сороку спів'язень Михайло Осадчий у своїй книжці „Більмо“, яка на мене зробила найсильніше враження з усієї української тюремної прози.

Хоч гімназійні товариши Михайла Сороки завжди підозрівали його в приналежності до ОУН, мені здається, що в іхній пам'яті він залишився ревним спортивцем, пластуном і соколом.

Я зустрілася з Михайлom Сорокою тільки один раз, дякуючи Калині Білецькій, яка вже тоді оберталася в колі „непересічних знайомих.“ На все життя запам'ятаєсь мені погляд його очей, які не залишали моїх, коли він приємним голосом, отак собі ніби півжартом, спитав

„Ну, то ви з нами?“

„З вами“, відповіла я.

„Уважай на малу“, сказав Сорока Калині, а тоді, на прощання до мене: „Хтось до вас зголоситься.“ На щастя не зголосився ніхто.

***

З ініціативи Калини, ми почали видавати всякі журнальчики, переважно для дітей. Калина десь роздобула цикльостиль і матриці, так що можна було друкувати кілька примірників. Ця наша спільнa діяльність сильно пожвавилася з переїздом моєї родини до Праги. Родина Білецьких також переїхала до Праги, винаймаючи десь недалеко Торговельних Ринків просторе помешкання (адреси не пам'ятаю). У вітальні стояв великий рояль, а понурі стіни були прикрашені барвистими картинами роботи пані Білецької. Мені здається, що саме тоді я познайомилася з донькою професора Панькевича, Мартою і ми втрійку видали перше число досить солідного журналу. Біда була тільки з назвою. Тут з допомогою прийшла нам пані добродійка Панькевич.

„Назвіть журнал „Кужіль і Меч“. Ми так і зробили. Не пам'ятаю,

скільки чисел того журналу вийшло. Наша трійка розсипалась, бо Марта вийшла заміж і покинула Прагу.

***

Про Другу Світову Війну є написано багато історичного і псевдо-історичного матеріалу. Воно може було б цікаво мати про цей конфлікт і його наслідки хоч одну особисто-історичну розвідку без претензій на об'єктивну правду, однаке це є в плані моїх споминів. Тут я торкнуся лише декількох дат, на які припали важливі для мене події.

Кінцем вересня 1938-го року (здається 29-го чи 30-го вересня), представники урядів Великобританії і Франції мали нараду з представниками Німеччини і Італії, наслідком якої уряд Чехословаччини отримав ультиматум віддати беззастережно Німеччині Судети і ця жалюгідна подія сталася 10 жовтня 1938-го року. 14 березня 1939 року німці осамостійнили Словаччину на її ж таки бажання. 15 березня 1939-го року німці, всупереч обіцянкам, окупували Чехію і Мораву, створивши так званий Протекторат Боемен унд Морен і того ж самого дня наказали своїм тодішнім союзникам мадярам окупувати легально створену в часі політичного хаосу, незалежну державу, Карпатську Україну.

Тріумфальний в'їзд німецької армії до Праги застав мене на хіднику недалеко Залізничного мосту разом з натовпом чехів, які перший раз, за мое перебування в Чехословаччині, з культурного, патріотичного народу перетворилися, в моїх очах, у правдивих швейків. Разом з армією, у відкритому авті і з витягнутою рукою, іхав Гайнріх Гімлер. Однаке чеський натовп не цікавився ні ним, ні, здавалося, безконечними рядами вимуштурованого війська - іх цікавила матерія, з якої були пошиті військові однострої. По чеському вона називалася 'бунічина', в перекладі, здається, целюльоза чи клітковина, зроблена з дерева процесом, видуманим нібито якимсь німецьким вченим. Крім того, що бунічина впивала в себе воду, так що однострій, під час дощу робився багато тяжчий, в мокрому стані цей матеріал мав також дуже неприємний запах.

***

Шкільний 1939/1940 рік був моїм останнім гімназійним роком, який 20 червня 1940 закінчився матурою. До Праги ми переїхали десь у серпні 1939-го року, так що від окупації ЧСР німцями до шкільних вакацій я ще іздила, як могла, до школи. Зі школи з

Модржан аж до вишеградської залізничної станції мене, протягом цього часу майже щодня возив своїм автомобілем наш професор чеської мови і літератури, Вацлав (Вячеслав) Поспішіл. Йому я також завдячує зустріч з чеським письменником Карлом Чапком. Виразом свого обличчя Карел Чапек мені нагадував хресного батька моєї сестри Марійки, знаного в світі філантропа Євгена Вирового. В школі ми читали п'есу Карла Чапка „R. U. R. – Rossums Universal Robots“, що належить жанром до так званих „чорних утопій“. Вийшла ця п'еса друком 1920-го року, а рік пізніше вже була перекладена на майже всі мови світу. Актуальна вона й сьогодня, бо дуже просто показує, до чого може довести людство безконтрольний розвиток точних наук і технології. Карел Чапек мав старших сестру і брата Йосипа і багато його творів були співпрацею цих надзвичайно здібних братів. Помер Карел Чапек (офіційно) 25 грудня 1938 року. Коли вірити моєму професорові Поспішілові, то останні його слова були „не маю відвагу жити далі“. Його брат, Йосип, був арештований Гестапом і помер в квітні 1945 року в концентраційному таборі в Бельзен.

Високий, короткозорий і досить невиразний на вигляд, професор Поспішіл старався, як тільки міг, переконати мене, що мій професійний шлях має бути тяжкою письменницькою дорогою. І коли б німці не закрили чеський університет 28 жовтня 1939-го року, бажання моїх „літературних“ професорів - трьох чеських (Вацлав Гавел, 2, 3, і 4 класи; Ярослав Весельський, 5, б класи і Вацлав Поспішіл 7, 8 класи) та одного українського - Трохима Пасічника - може здійснилися б.

Напевно у всіх нас, свідомо чи підсвідомо, знаходиться в душі якесь місце, де криються найінтимніші і неповторні хвилини нашого життя, які з біgom часу перетворюються у спомини. Для мене одним із таких місць була Прага. Там, у передмістю Нусле, на Гориміровій вулиці ч. 6 стояв досить підготтований будинок, якого сірі стіни скопили мене у свої обійми. Сірі стіни знали всі мої таємниці і часом, коли надворі віяв весняний вітер, перешіптувалися про них з дикою грушовою, що росла під вікном антоновичівської кухні.

Гориміровою та вулиця була названа в честь молодого чеського лицаря Гориміра, який, втікаючи на баскуму білому коні від ворожої погоні, скочив з вишеградської скелі у річку Влтаву, чим врятував собі життя і створив легенду.

Старий будинок був забутий Богом і людьми аж до того часу, поки його в другій половині 30-тих років ХХ-го століття не виручив Музей Визвольної Боротьби України. Цей Музей був заснований в Празі 1925-го року для того, щоб „захистити від загибелі й зберегти українські історичні пам'ятки, які знаходяться поза межами України. (Вісти Музею ВБУ за липень 1925)“ . „Заснування музеїного товариства і самого Музею ВБУ в Празі було безпосередньо зв'язане з ліквідацією українських військових тaborів в Чехії. Ті тaborи мали ріжні матеріали музеїної вартості і їхні діячі звернулися до Українського Вільного Університету, професори якого зайнялися справою заснування музею. Деякі з тих професорів, головно ж професор Дмитро Антонович, вже й перед тим збиралі в себе ріжні музеїні та архівні матеріали. (С. Наріжний, „Як рятували Музей ВБУ“).“Треба підкреслити, що завжди головною засадою всіх членів Товариства і музеїної дирекції було не приймати жодної фінансової допомоги від чужинців, а існувати виключно на членських внесках і українських пожертвах, зберігаючи так повну самостійність.

Мистецтвознавець професор Дмитро Володимирович Антонович зізнав, що український музей є потрібний, що помешкання як і гаражі на Жіжкові, винайняті від 1929-го до 1939-го року майже виключно за пожертви американського добродія, патріота-українця, пана Каленика Лисюка, були невідповідні і не вистарчаючі. Отже дістати дім стало конечністю.

Життєпис професора Дмитра Антоновича можна знайти у всіх українських енциклопедіях, включно з бувшою Радянською. Численні статті про нього, про його громадсько-політичну діяльність та наукову працю друкувалися в пресі і видавалися окремими монографіями. З цього всього матеріалу можна довідатися, що походив Дмитро Володимирович зі шляхетського, відданого науці роду, хоч дворянства він відрікся. Довідуємося ми також, що народився він в Києві, де, закінчивши Київську Гімназію 1895-го року, того самого року записався на історично-філологічний факультет університету св. Володимира. Будучи там студентом всього один рік, він був з університету усунений через політичну діяльність і, щоб могти продовжувати студії, виїхав до Харкова. В Харківському Університеті Дмитро Антонович віддався науці під проводом професора Дмитра Багалія.

Початок ХХ-го століття був добою політичних і революційних розрухів, які врешті довели до I-ої Світової Війни. В цьому часі (1900 - 1905), наскільки я могла зрозуміти, мій професор був тричі аре-

штований політичною поліцією і це змусило його змінити університетські авдиторії на тюремні келії, а професорів на тюремних доГлядачів. Будучи ідеологічно соціалістом, на практиці професор Антонович належав до Революційної Української Партії, якої сам був одним із основоположників. Як соціаліст, Антонович користався великою популярністю серед народніх мас, видаючи ріжні політичні брошюри та редактуючи політичні часописи. Що саме спричинило у 1906-му році його відступ від політичної праці, я не могла ніде у своїх шпаргалках знайти, а будучи студенткою професора Дмитра Антоновича, я не мала відваги його запитати. Як би там не було, але в 1906-му році професор покинув партійну діяльність, виїхав за кордон і віддався виключно студіям європейського мистецтва в таких містах, як Париж, Берлін, Мюнхен, Лондон і Флоренція. Два роки пізніше він вернувся знову до Києва, щоб закінчити свої університетські студії. У 1909-му році він представив свою дісертацію на тему північно-італійської скульптури ХІУ-го століття, яку, на внесення професора Павлуцького, факультет постановив видрукувати, а автора залишити при університеті для підготовки до професорської катедри. Але внесення професора Павлуцького не було затверджене з політичних причин і Антонович, якому було заборонено займатися будь якою педагогічною діяльністю в державних установах, виїхав до Італії продовжувати студії. Там він працював в Римі, Мілані й Флоренції, приїзджаючи час від часу на Україну, де викладав в Києві у драматичних приватних школах історію костюма, історію стилів, естетику, тощо. В 1919 році професор Антонович знову виїхав до Італії, а у 1921-му році до Відня і врешті до Праги, де на академічний рік 1928-29 був вибраний Ректором УВУ.

Я перший раз зустріла професора Дмитра Володимировича Антоновича при кінці літа 1939-го року у новопридбаному будинку Музею ВБУ. Він сходив вниз по сходах саме тоді, коли я, відомкнувши передні двері, входила в будинок. Надворі світило сонце. Його промені ніби мережкою впліталися у срібну голову середнього росту добродія в чорному робочому халаті. На коротку хвилину наші очі зустрілись.

„Ви панна Наташка.“

„Так“, відповіла я.

„А я Дмитро Антонович“, сказав добродій, подаючи мені руку.

„Я знаю“.

(Мені хотілося сказати ні, ви не Дмитро Антонович, ви Адріатичне море, на вашому березі білий, як цукор пісок, а ваші хвилі то всміхаються лагідно, то хмуряться, а то робляться такі сердиті, темні,

аж чорні. Найкрасивіше море, яке мені приходилось бачити. Правда, вибачайте пане професоре, я не бачила нашого Чорного Моря.)

Вікно, що було над сходами і через яке лилося сонячне сяйво, закрила біла хмарина, наче фіранка. Трохи похитнувшись, професор зійшов вниз.

,Адріатичне море хворе', подумала я.

Не маючи жодних джерельних матеріалів, мій батько написав характеристику особи свого колишнього професора, а пізніше директора, з яким десятки років працював. Мені майже неможливо описати лекцій В. Антоновича з історії мистецтва. Так, як Тарас Шевченко словами малював широкі полотна (от хоч би вступ до „Гайдамаків“) так і лекції професора Антоновича ставали полотнами пояснень ріжних стилів європейського мистецтва, їхніх початків і розвитку, їхньої закономірності та їхніх впливів на мистецтво одних народів і на мистецтво других. Тому наприклад українське барокко ріжниться від італійського барокка, хоч первні цього стилю затримані в обох країнах.

Мій батько дуже добре схарактеризував професора Антоновича, описавши всі його риси, а все таки треба додати до цієї характеристики ще пару слів. Правда, професор Антонович був дуже гостинний і любив частувати гостей чим тільки можна було у весняний час. Він сам умів робити пресмачну вишнівку і рецепти нікому не давав. Мені не потрібний був перепис, мені вистарчали „п'яні вишні“, які з тої вишнівки залишалися. Не знаю, чи знав мій тато про одну негативну рису Дмитра Антоновича, а саме: він дуже любив дражнити дітей. Почалося це від його власних і кінчилося на моїй сестрі Марійці, яка була на 15 років молодша від мене.

В Антоновичів було троє дітей. Хресні імена всіх починалися на літеру М. Старший син Михайло (Мурик), абітурієнт нашої гімназії, коли вона була ще в Празі, (випуск перший, 1926-27), пізніше історик, автор багатьох статей і Історії України, проживав в Берліні, де був науковим співробітником Українського Наукового Інституту. Донька Марина (Ляля), також абітурієнтка нашої гімназії (випуск другий, 1928-29), в якій пізніше учителювала. Син Марко, абітурієнт німецької гімназії в Празі. Ляля і Марко, хоч і признавалися, що „тато їх дражнив і тому з них виросли такі добри люди“, в подробиці не входили. Я знаю тільки Мурикову „італійську пригоду“. Будучи малим, Мурик не вмів вимовляти літери ,Г‘, а говорив замість неї ,Х‘ Одного разу він сказав, що він „холодний“. Професор, знаючи дуже

добре, що Мурик хоче сказати, понаносив йому і светрів, і одіял, і всього чого тільки не було. Врешті малий сердито глянув на батька і сказав : „Я не холодний, бо мені холодно, а холодний, бо юсти хочу!”

З Марійкою справа була інакша. Вона вимовляла всі літери і з професором Антоновичем жила, як з найліпшим приятелем. Аж одного дня, коли в Антоновичів була повна хата гостей, Дмитро Володимирович рішив випробувати на Марійці свій педагогічний талант і почав її дражнити до „блого коліна“. Марійка тоді, коли вже мала всього досить, стала проти професора, подивилась йому своїми чорними очима в його карі очі і спокійно сказала : „Пане професоре, ви є дурний !“ Настала тиша, професор збентежився, а тоді всі гості взялися Марійці пояснювати, що так неможна, що то негарно, що треба вибачитись. Марійка, не відриваючи очей від свого мучителя, знов же ж таки спокійно сказала : „Вибачте, пане професоре, що ви дурний“. Професор, під оплески присутніх, Марійці вибачив і від того часу ніколи її більше не дражнив.

Другим разом ролі Марійки й професора перемінилися. Марійка була не лише дуже цікава дитина, але ще й усім цікавилася. Відвідуючи свого приятеля, вона без кінця завдавала йому якісь питання. Одного дня професор був чимсь зайнятий і коли вже мав досить і питань, і відповідей, сказав : „Маріє Симоновно ! Бачиш, що я зайнятий? Прийди пізніше і я тоді тобі все розкажу.“ Настала тиша. Довга, гробова тиша. Професор повернув голову в Марійчин бік. На нього дивилися чорні, повні сліз очі, а Марійка тремтячим голосом сказала : „Пане професоре! Ніхто мене ніколи не називав Марією Симоновою. Так мене ще ніхто не образив!“ Повернулась і побігла додому. Професор оторопів, а тоді погнався за моєю сестрою, мало що не впав подорозі, бо коридор між нашими помешканнями був саме вимітій і був слизький. Тривало то дуже довго, поки бідний Дмитро Володимирович зумів пояснити ридаючій Марійці, що називати когось іменем і по батькові — це не є ніяка образа. Врешті Марійка заспокоїлася. Між старістю і дитинством настало перемир'я.

У 1944-му році в Празі почалися арешти українців. 18-го листопада 1944 арештували Марка Антоновича, професора Володимира Січинського, пана М. Кукурузу та інших. На другий день до помешкання Антоновичів навідалося Гестапо і зробило поверховий обшук. Гестапівців було двоє. На нещастья, коли вони відходили, один з них побачив під Марковим ліжком дві картонні, досить великі коробки. Коробки витягнули — в них було повно циклостелевої макулатури. Ніхто не знав, що це таке, то ж професора взяли з собою

Виявилося, що та підозріло виглядаюча макулатура були співаники народніх пісень, які УНО (Українське Національне Об'єднання) хотіло вислати на Україну. Гестапо не тримало професора довго і всякі розмови чи писання про те, що він через той арешт захворів, не відповідають дійсності. Безперечно, що він арешт свого сина переживав, а ще більше переживав, бо не знов, чого Марко був арештований. Тоді і я, і мій та Марка приятель, Борис Макаренко, попали під гнівний обстріл професора, бо не хотіли (просто не могли) сказати йому, до якої міри Марко замішаний в діяльності ОУН. Припускаю, що Дмитро Володимирович не здавав собі справи з того, що між політичним арештом і методою допитів, яку вживали в царській Росії і Гестапом є величезна ріжниця. Від того часу я почала шанувати професора Володимира Січинського, який до тепер мені зовсім не подобався. Не знаю, які відносини були між Січинськими й Антоновичами. Професор Січинський прийшов до нас і на моє велике здивування попросив мене вийти з ним „пройтися“. Під час проходу він розказав мені, як треба помагати арештованим, в яких умовах їх тримають, головно підкresлюючи, що арештованими треба цілий час цікавитись, треба домагатися побачень і тому подібне. Все це мною було переказане і, не дивлячись на ображене почуття гонору старого революціонера — батька, виявилося для Марка — молодого революціонера — великою поміччю.

Час минав. Професор робився все більше і більше хворий. Йому тяжко було ходити по сходах, тяжко було іноді навіть говорити. Стара, не цілком залічена хвороба почала даватися в знаки. З Оксаною Вікул ми далі вірно ходили на лекції історії мистецтва, часом сидячи зовсімтихо, коли очі професора закривалися і він починав дрімати. Врешті його здоров'я так підупало, що він мусів іти в лічницю. В грудні 1944-го року я отримала на УВУ абсолюторію і віднесла в канцелярію індекс для затвердження. Там він щасливо „загубився“, а я почала працювати над докторською працею.

Марко вийшов з кацету 18-го січня 1945-го року. В більшості він лежав, бо йому покалічили коліна. На Панкраці в тюрмі він сідів в одній камері з трьома визначними людьми, а саме: з кардиналом Бераном, зі своїм власним професором египтології з чеського Карлового університету і з членом чеського комуністичного підпілля. Коли Марка перевозили з тюрми в Празі до кацету в Терезіні, кардинал Беран і член комуністичного підпілля дали йому дещо „передати для своїх підпільників“. Вся їхня передача містилася у великому, сірому, зимовому, тяжкому пальті. Полагодивши доручене, треба було ще відвести Марка відвідати батька.

„Пане професоре, можна до вас зайти ?“

Професор трохи підвівся. Простягаючи білі, наче воскові руки, ледви чутно прошепотів : „Марко?“

Я кивнула головою і відкрила Маркові двері. Зустріч блудного сина з батьком почалася.

.....

Партер музейного будинку мав первісно два помешкання для двох родин — одно на три кімнати й кухню, друге на дві кімнати, кухню і ванну, і обидва помешкання мали свої окремі туалети. Тепер же на партер треба було помістити три родини, бо доходила ще родина доглядача будинку. Був ним чех, що називався Громас, з родиною. Йому приділили одну кімнату на зразок французьких „консієрж“. Це його задовольняло, бо крім нагляду над цілим будинком він працював в тартаку, що знаходився ,через вулицю' за Музеєм, так що йому було близько ходити на роботу.

Тому, що помешкання були ріжної величини, професор Антонович дав батькові до вибору. Батько вибрав менше, що тепер мало тільки одну кімнату, кухню і ванну. Третю кімнату більшого помешкання, що була напроти кухні, Дмитро Володимирович хотів приділити нам — тоді б ми мали по дві кімнати з кухнею. Батько рішуче відмовився і третя кімната стала кабінетом директора. Помешкання Антоновичів не мало ванної кімнати, так що купатися вони ходили до нас, і не мало окремої убиральні — цею ,убікацією' вони мусіли ділитися з Громасами.

Ми, зрештою, на першій еміграції мали тільки один раз помешкання з окремою кухнею — це тоді, коли ми жили в Цупаків. Професор Антонович охрестив одно помешкання „барокком“, а друге „рококом“, але кому попалося що, я не пам'ятаю.

На першому поверсі музейного будинку була велика зала засідань, в якій, крім крісел і столів, містилося декілька картин, невелика шафа з ріжними мистецькими експонатами , якщо не помиляюся - прапор Першого Зимового Походу, мабуть подарований в Музей генералом Омеляновичем-Павленком і портрет Донцова. Решту першого поверху займала бібліотека і читальня, та спеціальна Шевченківська кімната. Бібліотекою й читальнюю займався мій батько, решта поверху була в юрисдикції професора Антоновича, який багато часу присвячував студіям про Шевченка — маляра.

Шевченкіяну взяв повністю на себе професор Володимир Варлаамович Міяковський, коли Дмитро Володимирович вже дуже тяжко захворів.

Володимир Варлаамович Міяковський, родом з Волині, у 20-тих роках був директором Центрального Історичного Архіву ім. Володимира Антоновича в Києві, дійсним членом УАН, членом Шевченкознавства та Археологічного Комітету при УАН. У зв'язку з процесом Спілки Визволення України був якийсь час на засланні, а 1942 року приїхав до Праги, де відразу включився в працю Музею ВБУ. На еміграції він був одним із засновників Української Вільної Академії Наук (УВАН) і дійсним членом НТШ. Володимир Варлаамович дуже шанував мого батька і всіми силами старався його пerekonati покинути непосильну боротьбу за рятування музею ВБУ, іншими словами покинути розбитий Музей з усім його добром, „на презволяще“, бо й так врятувати нічого неможливо, а рятувати життя своєї родини і творити новий музей в Америці. Професор Міяковський був також автором монографії „Дмитро Антонович“, що вийшла 1967 року у Вінніпезі накладом УВАН. (УВАН, серія : Українські вчені ч. 14). Ця монографія є дуже вартісна, головно її друга і четверта частина. Неправильно тільки названа друга фотографія – це не був знімок з останніх років професора Антоновича. На прохання останнього, ще перед розбиттям музею, монографію про нього мав писати мій батько. Нажаль виконати просьбу свого музейного побратима батько не міг і дуже це переживав.

На другому поверсі знаходилися ріжні мистецькі твори та сувеніри, отримані від прихильників музею. В підвалах були поскладані архіви, переважно військові, а також архіви ріжних установ і організацій та приватних осіб. Над упорядкуванням їх в більшості працював мій батько. Музейні матеріали використовувалися професорами УВУ, студентами і кожним, кому були потрібні інформації, яких ніде неможливо було дістати. Окрім того деякі професори користалися великою залею засідань для своїх лекцій та семінарів.

***

13-го лютого 1945-го року американці знищили колишню столицю Саксонії – Дрезден. З горбка вигону, що простягався приблизно триста метрів на північний схід від музею, було видно, як горіло це одно з найрозкішніших мистецьких європейських міст, що містило в одній зі своїх галерей Систинську Мадонну Рафаеля. Цей образ, чудом збережений, використав у 1958-му році Сальвадор Далі для створення свого надзвичайного твору, названого ним просто

„Мадонна”. Існували ріжні теорії, чому американцям, знищивши німецький Дрезден, захотілося ще нищити Прагу, столицю країни іхніх аліянтів – чехів, яких десятки тисяч населення терпіло так само, як і жиди, в ріжних концентраційних таборах. Одною з таких теорій було те, що американським летунам, які верталися з по-над Дрездену до своїх баз, залишилося забагато бомб, які треба було якось ліквідувати. Другою теорією було те, що американці запропонували німцям проголосити Прагу „вільним містом” без будь яких воєнних закладів, а німці нібито не прийняли цю пропозицію. Зрештою як би там не було, а в середу, 14-го лютого 1945-го року, точно о годині 12.40 дня на Прагу посипалися американські бомби. Налет був зроблений так званим „килином” – себто літаки накрили собою Прагу у певній формaciї i в один i той самий час всі пiлоти натиснули смертельнi гудзики. Процедура ця тривала може хвилин п'ять i залишила на вулицях Праги бiльше п'яти тисяч трупiв (miж трупами була дружина бувшого голови уряду УНР, професора Iсаака Мазепи, яка з двома внучатами бавилася в недалекому парку), житловi будинки, позначену приписаними знаками Червоного Хреста головну празьку лiчницю i Музей ВБУ. Десь я читала, що бомба впала бiля Музею. Це помилка. Бомба впала pід входовi дверi Музею, вириваючи помешкання двiрника Громаса, наше i обидва поверхi pід саму striху. В pідвальi, крiм kімнат на архiви, була одна kімната, яка мала служити скhовищем для людей в разi якогось воєнного нещастя (як наприклад nіким не передбачуваного бомбардування). Kімната була приведена до повного порядку. В nій було вiкно, що з двору було при samiй землi, так що в kімнатi було видно, хоч електричного свiтла там не було. Однаке сталося так, що у вiвторок, 13-го лютого привезли до Музею дошки, потрiбнi для роблення poliць i зложили iх у дворi, same перед vікном скhовища. В Pразi nіхто не звертав uвагi на гудiння сирен, життя проходило звичайним темпом. Цього ж разу mya мама mала якесь pідсвiдоме почуття, яке пояснити неможливо i, вхопивши на rуки мою восьми-litnю сестру Mariйку, з криком почала заганяти всiх у pідвал. Nadворi було холодно. Mama не взяла ni свого, ni Mariйчиного плаща, anі приготовленої для першої допомоги валiзки, a побiгла в pідвал, забувши, що там не тiльки холодно, ale й темно, bo вiкно закрите вщерть дошками. Bатько, який nіколи mами не bачив у такому iстеричному stanі, дав менi похапцем плащи, щоб вiднести iх вниз, a сам почав шукати свiчку i сiрники, tak що спускався по сходах пару крокiв за myno. Як видно mами nіхто бiльше не послухав. Громас, якого я зустрiла в коридорi, просто сказав, що „mіlostpani ce зблазнiла,” (po ukraiñskому ce буде „pani добродiйка здурiла”). У скhовищi було зовсiм темно.

Раптом на мою спину беззвучно зсунулася стіна.

Після маминого голосного моління, Марійчиного вереску, а головне після того, коли батькові вдалося втягнути всередину праву ногу, придушену дверима, цеглою і всякою всячиною, треба було у тій темноті знайти спосіб, щоб вилізти зі скриньки, де через пилоку вже майже неможливо було дихати. У хвилину, коли здається все пропало, малий промінчик сонця прорізався якось через дошки і впав на великий рискаль. Батько, не тративши часу, вхопив рискаль в руки і почав ним пробивати стіну до сусіднього будинку. Марійка затихла, мама вже тільки мовчки хрестилася. Врешті в стіні опинилася дірка і четверо Наріжних могло пролізти в сусідній будинок. Нажаль підвал там був порожній, сусідів не було, вони топталися, на смерть перелякані, в коридорі під замкненими дверима, бо того-денний черговий, який мешкав на самому горішньому поверсі, почувши гуркіт бомб, чим швидше кинувся до скриньки, залишаючи ключі від дверей в кухні на столі. Прийшлося вивалювати двері. Тривога за той час кінчилася.

Першим вискочив на вулицю батько. Вернувся він майже відразу. Його чорне волосся сильно посивіло.

„Музей розбитий.“

Писав Максим Рильський : „... сльозу колись родитимуть солону, тим гарячішу, бо вона одна...“

Я ковтнула свою сльозу.

Професор Антонович лежав, невиліковно хворий, в приватній лікарні. Його дружина з великою полегшою віддихнула, коли побачила, що ми живі. Бомба впала під кутом під входові двері і від нашого помешкання, крім стріхи, нічого не залишилося , тільки на самій горі великої розвалини лежали дві шлюбні ікони моїх батьків і малий золотий кишенев'кий годинник. Родина Громаса, що складалася з чотирьох осіб, загинула. Так само загинуло двоє чехів, які, коли почали падати бомби, вскочили в музейний коридор. Всі українці, що були тоді в музею, якимсь чудом уціліли. Катерина Михайлівна Антонович із сином Марком, який 8 січня 1945-го року вернувся з концентраційного табору в Терезіні, вилізли вікном на вулицю, бо всяка інша дорога була завалена. На куснику сходів, що ніби висіли в повітрі, стояв абітурієнт Української Гімназії, Іван Біzonя , а на два сходи вище Др. Степан (Стецько) Сірополко. Найбільшим чудом врятувався професор-бібліограф Володимир Дорошенко, який

під час тривоги сидів у великій залі засідань і роздумував, за його власними словами, „чи піти в туалету, чи ні”. Спочатку вирішив, що ні, бо йому не потрібно, а тоді таки вирішив що так, „ще й забрав зі собою футро”. І так після тривоги знайшли його люди у досить орігінальній позі, як він стояв на двох цеглинах і домагався, щоб дали йому драбину. Як тільки професор зліз, дві цеглини і вся решта, ніби з респектом, бо поволі, зсунулися на землю. З нашого роялю залишилися тріски і покручені струни. Тяжко було повірити, що з них ще недавно лилася „Polonaise Fantasie op. 41” Шопена, відтворена генієм Оксани Драй-Хмари.

Батьки з Марійкою влаштувалися на дуже короткий час у маминої сестри Ціпи. Катерина Михайлівна здається переїхала до доньки Лялі і зятя, проф. Яр. Рудницького. Її майно, те, що врятувалося, опинилося в помешканні професора Івана Панькевича, у вільній кімнаті. Де перебував Марко, не знаю. Мене забрала до себе моя товаришка Оксана Вікул і її мама, яка завжди до мене надзвичайно добре відносилася. Вікули мали гарсон'єру на самому горішньому поверсі досить високого і, порівнюючи з Музеєм ВБУ, досить нового будинку в місцевості, що називалася Над Єзеркоу. Ніби на зло, серед ночі почала знову гудіти сирена. На це, в нормальних воєнних умовах, в Празі ніхто не звертав би уваги, але після американської науки люди почали чим скорше бігти у сковища, яких, зрештою, у звичайних домах не було, були тільки погреби.

Пані добродійка Вікул також вирішила, що треба йти ховатися. Оксана почала бубоніти, це був її нормальній спосіб висловлювання протесту, і мушу признатись, що тільки пошана до старших стримала мене не прилучитися до неї. Тож обвішані торбами, з матрацами на плечах, почали ми спускатися до сковища-підвальну, в даному випадку призначеного для вугілля. Місця там не було, так що і так треба було усістися на сходах. Тільки ми з Оксаною почали дрімати, як алярм скінчився і треба було верблюжим маршем лізти вгору, розпаковувати торби, стелити ліжка і вставати, бо вже був ранок.

Не дивлячись на те, що Оксані якось вдалося ще більше зтероризувати і так зтероризовану маму, я вирішила, що безпечніше і здоровіше будуть для мене американські налети, де є якийсь шанс врятуватися. Натомість нічні ескалади в пивницю і назад жодного шансу виспатися не дають, то ж з подякою прийняла я запрошення професора Панькевича і його дружини, і перенеслася жити до них. Батькові вдалося отримати літню дачу ще трохи далі на захід від Ржевниць, по лінії Прага - Бероун, в місцевості Гласна Тржебань.

Та літня дача належала колишньому пекареві, який, як видно, вмів робити бізнес, бо з пекаря зробився великим підприємцем. Була це огідна хата з тонкими стінами, не дуже підходящими до зимових морозів, з багатьма кімнатами, в яких кожна стіна була іншого кольору, умебльованими літніми меблями такого самого фасону. Садок виходив аж до самої річки Бероунки, за якою вела залізниця. Ну, але в часі горя все отримує більшу вартість - принаймі батькові не треба було більше спати в кріслі і слухати „розумів“ Ціпчного чоловіка Юхима про те, як то треба рятуватися в часі „бомбовошки“.

Я що-тижня їздила відвідувати мою нещасну родину. Як не дивно, але в той час мені найбільше було шкода мами, якій прийшлося висиджувати самій в багатоколірній хаті. Остання моя візита була 13-го квітня. Виїхала я назад до Праги 15-го квітня 1945-го року і поки дійшла до панства Панькевичів, було вже темно. Пані Панькевич, сердечно привітавши зі мною і розпитавши про батьків і Марійку, сказала, що на мене чекає в музеїній кімнаті Богдан Феденко, що чекає вже довго і збирається чекати, поки я не прийду, „а я і Івась вже хочемо спати, так що побачимось, Наталочко, завтра.“ Музейна кімната була досить повна врятованих музеїних речей і дещо Катерини Михайлівни. Була там також, з Ляліної кімнати, копія портрету Гете, яку добродійка Панькевич майже кожного дня повертала лицем до стіни, бо не терпіла німців і всієї німецької культури включно з Гете, а Катерина Михайлівна з невичерпною терпеливістю повертала портрет назад.

Богдан Феденко, син Панаса Феденка, мого колишнього професора історії, а крім того „*pouveau escrivain*“ на полі українських псевдо-історичних романів, був одим з моїх найближчих приятелів. В той час в нього була дуже серйозна міна і дуже серйозний голос. Я навіть не встигла запитатися, що сталося, що змусило його сидіти майже що до півночі в чужій хаті, хіба - що б то не було - не могло почекати до завтра, наскільки я знаю, ніхто не вмер і нікого не арештували... Під час моєї передишкі Богдан забрав слово:

„Ми завтра їдемо і ти мусиш іхати з нашим транспортом. Мусиш іхати з нами, бо твій батько напевно без Музею нікуди не рушиться, а ти мусиш іхати. Завтра о 4-ій годині по полуодні виїздить поїзд і до нього причеплений наш вагон.“

Бачачи мій більше як здивований вигляд, Богдан сказав, що прийшов не тільки по своїй волі, але й по бажанню свого батька, додаючи, що не рушиться з місця, поки я не пообіцяю, що завтра в пів до четвертої буду на станції.

Аргумент Богдана, що мовляв нема причини, щоб я з ними не їхала, був правдивий. В Празі я не збиралася залишатися. Малим немовлям мене вивезли з України не для того, щоб я знайомилася з комуністичним режимом на чужині. Але бути частиною транспорту соціалістів і то вже зараз, без надуми?...

„Добре,” сказала я і потиху закрила за Богданом двері.

Лягаючи в ліжко, я вирішила, що залишу виконання чи невиконання моєї обіцянки долі. Себто коли я прокинусь і встану так, щоб попасті на час до уряду і дістати паспорт і штемпелі, що дозволяти-муть мені їхати, я поїду.

Прокинулась я за пару годин. Дивлюсь на годинник - 7.30. Я маю бути в уряді о годині восьмій. Ну, значить пропало, нікуди я не поїду.

Так, як кожного ранку, поступавши дискретно в двері, зайшов професор Панькевич „з кавуньцею і рогаликом.“ Поставивши кавуньцю і рогалик на столик, професор сказав, щоб я не турбувалася, бо щось йому прийшло вчора до голови і він переставив годинник на годину наперед, так що зараз ще тільки пів до семої. Це значить, що я встигну бути в уряді на восьму годину. Я навіть встигла постелити ліжко і зложить валізку. Залишивши валізку на підлозі, я відкрила входові двері. Задверима стояв батько. Було двадцять по семій. Батько ніколи так рано не приходив. Хтось за мене сказав, що я сьогодні їду. Батько зовсім спокійно відповів, що піде зі мною полагодити всі справи, тоді дістане мені на дорогу гроші і може якісь харчі.

Ми пішли. Дорогою батько розпитав мене, з ким я їду і куди. Мої відповіді були механічні і дійсно придурукуваті, їм перешкоджали мої власні безсловні питання : чому батько не скаже, щоб я лішше лишалась, що ще є час, а може взагалі можна буде не покидати Прагу. Одно таке слово і я б лишилась...

Та слова не було. Не було навіть жодної черги в нормальному переповненому уряді.

На двірці чекала на нас Ціпка. Був там також студент, а пізніше великий учений, Микола Неврлі, удаючи, що нас не бачить. Я думала : що він тут робить? Я не любила Неврлі, не знаю чому він завжди робив на мене погане враження. Ціпка мене розцінувала, вибачилась, що не поїде в нашому вагоні - це мабуть було зрозуміло, вона не збирається покидати Праги.

Перед товаровим вагоном стояли вже всі. Професор Феденко сказав, слава Богу, що я прийшла, жодних грошей від батька не хотів брати, але двоголосно був переголосований і батьком, і таким паном Котовичем, який пів вагону зайняв скринями, в яких мабуть містилося не тільки його, але й майно цілої соціалістичної партії. Хтось пізніше говорив, що були там золоті цеглинки. В транспорті, крім згаданого Котовича, були Ніна Петрівна Драй-Хара, нещасна дружина замученого автора знаменитих „Лебедів“, її донька і моя приятелька Оксана, чоловік Оксани і також мій спеціальний друг, Др. Ігор Шевченко, батько й син Феденки і перша мені відома українська жертва американської „воєнної штуки“ - загадуваний мною раніше професор-агроном Ісаак Мазепа, колишній Голова Уряду УНР, учасник Зимового Походу, Лицар Ордена Залізного Хреста УНР, автор споминів „Україна в огні й бурі революції 1917 - 1921“ (три томи), що, як я вже загадувала, 14-го лютого втратив дружину і двох внучат. Їхав з нами також частину дороги др. Орест Зілінський, який десь у 60-тих чи 70-тих роках загадково згинув на прогулці у словацьких Татрах. Орест був страшно нервовий, весь час старався нас переконати, що робимо велику помилку, ідучи в невідоме і то зовсім без потреби.

Нарешті поїзд почав наблизатися до Гласної Тржебані. Батько встав, обняв мене, тоді попрощався з усіма, потиснув руку професору Феденкові і др. Мазепі, які просили, щоб він не турбувався, що вони доглядатимуть мене, як рідну дитину, зіскочив з вагону і, не обертаючись, пішов до виходу. За ним зіскочив Орест, а там долучилася до них Ціпка.

В порожнечі моїх очей по сьогоднішній день запишилася батькова постать, одягнена в чиесь, на цей раз ще приличне, пальто. Залишилася там також вся наша любов і весь наш біль. Я вирішила, що вискочу з поїзду в Свінєтичах, місцевості на півдні Чехії, де мешкав старший брат батька, Олександер, він же ж також не буде лишатися і я поїду разом з ним.

Потяг ставав на кожній зупинці, минаючи ніби на посміховище, Свінєтиці.

Очі — це вікна.

Ними душа дивиться на світ Божий, а той пречудовий, ледви зрозумілій світ заглядає своїми допитливими очима в людську душу. Переді мною вже не росте якесь не звичайне, а чудернацьке деревце, що називається японська сливка і вкривається світло рожевим квітом зимою, коли надворі вдарить зненацька мороз, а на шибах появляється дивні рисунки. Нема ні Мікімoto, ні Фуджіями, ні архітекта з незвичним прізвищем Середін-Собатін, ані Марії Антонівни Сачавець, яка знала всю його родину. Замість них недалеко гуде цілі дні і ночі тартак, який вкривається задушливим димом, що стелиться з його комина зимою і літом. А в малому подвір'ї стоїть зажурена груша, і хто його знає, може її стару, тверду кору прийдеться здирати, щоб з неї так, як колись із замерзлої картоплі, варити суп. І може мама знову казатиме „кандъор“, та не буде її кому слухати.

***

Приблизно вкіці вересня 1939-го року, з'явилася в нас Орися Лоська, яка з мамою і бабусею, в наслідок політичних обставин, в квітні чи травні того ж року покинула „рідні гори“ і вернулася назад до Праги. Перше помешкання Орисі з родиною було в досить поганенькій празькій дільниці, що називалася Міхле. В досить короткому часі пані Лоська влаштувалася на працю в Українському Історичному Кабінеті. УІК був чехословацькою державною установою, що існувала в системі архівів чехословацького Міністерства Внутрішніх Справ, більш менш разом з так зв. „Російським Загранічним Архівом“. Це уможливило родині переїхати в дуже гарне, хоч і невелике мешкання на Дейвіцях. Орися кінчала свої середньошкільні студії в чеській гімназії імені „Елішки Красногорське“. Вула це, здається, єдина дівоча гімназія на цілу Прагу, а назва її була в честь чеської письменниці з XIX-го століття.

Я дуже зраділа, коли побачила Орисю. Дивлячись на неї, мимоволі пригадувалися щасливі дитячі роки. Пригадався „Лісний Театер“ в Добржіховицях, де наша школа ставила п'єску, в якій я грала сирітку, а Орися лісову мавку. Пригадався Орисін родинний садок, повний настурцій, довгі, дерев'яні сходи, що з-надвору вели на перший поверх і які в досить короткому часі замінили в середині хати правдиві, залізні і до того ще „кручених сходи“ — такі сходи були тоді великою будівельною інновацією — пригадалася Орисіна собачка Швайка і 'наша' чорнобіла котяча дитина у візочку, пригадалася доброзичлива бабуся, Орисіна мама і врешті професор Лоський. Був це тоді інший світ, повний дитячих надій і дитячих переживань і це

все, дивлячись на дорослу Орисю, промайнуло, швидкістю думки перед моїми очима.

20 червня 1940 року я мала здавати матуру. Один місяць перед цією грізною датою нас було звільнено від нормального шкільного навчання, щоб ми могли добре підготуватися до іспиту зрілості. В Чехословаччині у школах учні і студенти не носили уніформ. Одначе було прийнято, щоб на матуру дівчата одягали чорне плаття все одно, якого покрою, аби тільки було чорне. Воєнні часи і хронічний брак грошей, до якого моя родина давно вже була звикла, ставив мене в досить прикре положення відносно чорного плаття. Тут з допомогою прийшла моя найулюбленіша 'старша пані', Катерина Михайлівна Антонович. У старих європейських будинках були прохідні кімнати. Те саме було і в будинку Музею. В помешканні Антоновичів з кухні вели двері в подовгасту кімнату, де стояли два доморобні тапчани, що ніччю служили за ліжка, а перед ними стояли два досить великі столи, один з яких був робочим столом Катерини Михайлівни. Кімнату прикрашали три портрети : один племінниці професора Антоновича, Наталі Геркен-Русової, другий професора Бориса Мартоса, колишнього міністра фінансів і голову Ради Міністрів за часів Директорії, а третій професора Василя Біднова. Крім того під портретами стояли дві оргядні, дерев'яні скрині, повні - за словами Катерини Михайлівни - „всякої дряні“. Між тою „дрянню“ був костюм батька Дмитра Володимировича, професора Володимира Боніфатієвича Антоновича, настільки видатного науковця і українського громадського діяча XIX-го століття, що навіть советська Українська Енциклопедія присвятила йому чимало уваги, хоч і назвала його „українським націоналістом“. З цього костюма вправні руки Катерини Михайлівни з допомогою допотопної швейної машини пошили мені чорну суконку. Маючи велику пошану і любов до історії, я берегла мое єдине, дорогоцінне чорне плаття і треба було аж американської бомби, щоб цей дійсно музейний експонат перемінився в прах.

Матура в Чехословаччині складалася з двох частин - з писемних і усних іспитів. Хто не здав писемних, той мусів повторяти ще раз восьму клясу. Писемкою, як я ті іспити називала, я ніколи не турбувалася, зрештою вона вже пройшла. Зате усні іспити наводили на мене панічний страх, одідичений напевно від моєї мами, яка також дуже не любила відповідати на питання порівнюючи чужих людей, присланих - у моєму випадку - Міністерством Освіти. Ідучи до школи трамваєм, мене огорнула паніка, наслідком якої я забула хресне ім'я Шевченка. Одначе з хвилиною, коли за мною закрилися двері „кімнати тортур“, страх зник. Найбільше мене турбував

іспит з латини, яку, на зло нашій професорці французької мови я вибрала на усний іспит, замість французької. Не знаю, як матура проходила в інших класах у інших роках, а в мене на такі предмети, як латина, були виготовлені білетики, які учні самі „витягали“ з закритої щільно коробки. Мені попався дуже тяжкий уступ з твору Тіта Лівія, „Аб урбе кондіта“ - ця частина чудового твору, який ми читали у восьмій класі, опинилася в матуральній льотерей помилково - одже матуральне консіліюм вирішило дозволити мені користатися словником. Це була дійсно величезна допомога і іспит з латини пройшов досить гладко. Поетичні твори, які ми мали знати напам'ять, не робили мені жодних труднощів. Те саме було і з граматикою та рештою примусових предметів, хоч чеський інспектор з Міністерства Освіти ганяв мене по всьому восьмирічному курсу. Відразу після іспитів нас повідомили хто „провалився“. В моїй групі нікого такого не було, значить матура за нами, про степені успіху знатимем, коли видауть нам свідоцтва. Пару годин після закінчення іспитів приїхала до школи наша Ціпа, привезла зі собою величезний букет півоній: Це на всякий випадок : здала, то gratulacíí, а не здала, то потішся принаймі квітами. Ціпка сказала, що забирає мене додому, бо моя бідна мама ходить від стіни до стіни, так за мене боїться. Найліпше погратував мені наш професор чеської мови і літератури, загадуваний вже мною Вацлав Постпішіл. Зі слізами в очах він потиснув мені руку, говорячи, що завжди був мною задоволений і що я таки, як тільки буде можливість, студіюватиму на університеті літературу. Нажаль такої можливості не було до того часу, поки остання нога советського солдата не покинула, знівеченну російською культурою, чеську землю. Від посивілої давнини по сьогодні кожний народ, силою підбитий Росією, видавав із себе „фашистів“, якими заселювали камчатки, колими, мордові і подібні „міста отдалоніс.“ На диво жодний член російського народу ще не був ув'язнений за російський фашизм. А західній світ чомусь не хоче розуміти не так системи завойовування містичною Росією чужих територій, як рафінованого способу їхнього „обрусення.“

Нарешті ми з Ціпкою добралися додому. Мої батьки дуже втішилися, головне мама, яка турбувалася що я з переляку все позабудую. В батька блиснули радісно очі - він мабуть єдиний, який ніколи не припускав, що його, ще й ним названа донька, могла б мати в науці неуспіх. Професор Антонович і Катерина Михайлівна також мене сердечно привітали. Від Марка я отримала величезну китицю волошок.

Марко Антонович був тоді моїм найріднішим другом - а друг це ж більш, ніж брат, писав колись Леонід Мосенці у своїй „Баладі про

побраташа „. Закінчивши німецьку гімназію в Празі, Марко записався на філософічний факультет чеського Карлового Університету, де головним його предметом була єгиптологія.

“Бачите,” говорив професор Антонович, „сидить Марко за столом і оглядає незрозумілі знаки. Коли спитати, Марку, що ти робиш, то обовязково отримаєте відповідь вчуся. Ану спробуйте провірити, чи він дійсно вчиться, чи вирисовує якісь закарлючки.“

Марко дійсно вчився і дуже шанував свого професора- єгиптолога, з яким йому пізніше прийшлося сидіти в одній камері.

Варто пояснити, що чехи мали велику пошану до науки і крім чеських шкіл , мали ще англійські, французькі, німецькі, українські і російські школи. Всі вони підлягали Міністерству Освіти і отримували урядові субсидії. Всі українські студенти одночасно вчилися на УВУ, якого академічні довісенні свідоцтва офіційно були визнані навіть в Австралії.

Крім науки, Марко також писав дуже добре вірші, які друкувалися в українських літературних журналах, що виходили в Галичині і були націоналістичного напрямку - я їх всіх називала „журнали ім. Донцова“. В „журналах ім. Донцова“ друкувала свої поетичні твори також моя мама, хоч офіційно з націоналізмом вона не мала нічого спільного.

Коли мені було 14 років, я в одному з тих журналів прочитала вірш - здається, що був цей вірш без назви, а може називався „Донна Анна“. Досить того, що вірш зробив на мене дуже сильне враження, так що я вивчила його напам'ять. Автором був невідомий мені М. Асканич.

„Хто такий М. Асканич?“ спитала я.

„Це літературний псевдонім Марка Антоновича“, відповів батько.

„Хто такий Марко Антонович?“

„Це син професора Антоновича і мабуть мій єдний, вірний студент.“

Про професора Антоновича я знала, його ім'я було майже що не настальною книгою в нашій хаті, а те, що батько мав хоч одного ,вірного студента' було зрозуміло, бо викладав він дуже сухо і для ,звичайних' студентів нецікаво.

Літом, того самого 1937-го року, нашу гімназію відвідало декілька високошкільних студентів. Директор гімназії, професор Григорій

Омельченко, запросив їх до гімназійної їdalyni, „щось перекусите після довгої дороги". Була це п'ятниця, значить на друге діти дістануть по три величезні, смачні бухти (бухта – спеціальний чеський пиріг), тож я теж вирішила залишитись на обід, замість того, щоб їхати додому. 'Пражаки' стояли біля вікна їdalyni, стараючись робити добру міну. Один з них мав на ногах черевики, які вже давно не бачили ні пасти, ні щітки.

„Хто це такий з брудними ногами?" спитала я Романа Русова.

„Це Марко Антонович хоче робити мені конкуренцію", підсміхнувся Роман, заїдаючи мою бухту. Його три вже давно зникли.

Дивлячись на заболочені, поетичні черевики М. Асканича, „найрозкішніша Донна Анна" зникла. Замість неї з'явився Олекса Стефанович, як він в Добржіховицях ходив по українських родинах також у заболочених черевиках, стараючись продати першу збірку своїх поезій в темно фіяловій обкладинці. Мені було тоді дев'ять років. Не знаю за інших українців, проживаючих над річкою Берounkoю, але мама купила книжку за останні „гроші", які в неї тоді були. Мама любила поезії Стефановича і коли ми вже жили в Празі, він дуже часто до нас заходив. Я також любила цього непідробленого під нічию марку поета, якого твори були наче витесані з каменя, так само, як і його обличчя.

***

Початком вересня 1940-го року треба було йти записуватися на Німецький Карлів Університет, бо чеський німці закрили 28 жовтня 1939-го року. В західній Європі, принаймі за моїх часів, ні поліційна ні військова сила не мала права вступу на університетську територію. День 28 жовтня був офіційним днем проголошення незалежності Чехословаччини, який завжди святкувався. Тому що з приходом німців всякі святкування були заборонені, студенти на чеському університеті зібралися, щоб відзначити цей день принаймі співами чеських пісень. Однака для німців це стало причиною вислати на Карлів Університет Гестапо, яке позаарештовувало кілька сот студентів, з яких деяких випустило, а за більшістю пропав слід. Німці пояснили цей свій ганебний вчинок тим, що на території університету була знайдена радіовисильна, через яку чеське студентське підпілля тримало зв'язок з Лондоном і як за кару закрило університет ніби на три роки, що протяглися до останнього дня німецької окупації. Тому що ми не мали чеського громадянства, а жили на Нансеновські паспорти, я мала до вибору: або записуватися на німецький університет – або бути висланою на якусь німецьку фабрику зброї і то не конче в

Чехії. Я записалася на університет. Тоді ж саме на архітектуру записалася Оксана Вікул і з цього часу між нами почалися товариські відносини. Тому, що я здала матуру з відзначенням, я не мусіла платити великої, як на ті часи, суми за науку. Все, що треба було заплатити, було пару марок вступного до студентської унії. Зрештою наші студії не тривали довго, бо в 1943-му році мене „випросили“ з медицини і дозволили ще рік потовктися на філософічному факультеті. Оксану звільнили на рік пізніше і тоді, чи припадком, чи „по плану“ нас обох разом схопило в свої лабети міністерство праці і почало посылати з фабрики на фабрику, бо нас „потребує Райх“, мабуть для того, щоб скоріше програти і так вже програму війну. (Зовсім так, як було за хороброго солдата Швейка, який говорив, що коли воює Австрія, то кожний каліка мусить бути на своєму посту). Та хоч ганяли нас з фабрики на фабрику, скрізь знаходилися адміністратори чехи і через велике щастя ми до них попадали. Остання була якась фабрика тяжкої металургії, де „два двометрові типи“ показали на нас пальцем і один з них сказав: „Подивися, що нам тепер посилають! – З листа Оксани Вікул, 8 серпня 1995 року).

Найстарший в середній Європі, Карлів Університет в Празі, був заснований чеським королем Карлом IV у 1348-му році з чеською викладовою і адміністративною мовою. Один з його досі збережених будинків, що називається Кароліnum, рахується найстаршою будівлею того типу в світі. У 1409 році ректором Карлового Університету був Іван Гус. У ХҮІІ-му столітті Карлів Університет попався в руки єзуїтам, які змінили його назву на Університет Карла-Фердинанда і замість чеської, впровадили в нього німецьку мову. Цей стан тягнувся до 1882 року, до часу, коли в наслідок релігійних перипетій, чехи врешті позбулися надвлади єзуїтів, і з одного університету були створені два - чеський і німецький - з відповідними викладовими мовами.

Щоб записатися на університет, треба було мати крім матулярального свідоцтва ще й метрику хрещення. В мене такої не було, отже прийшлося йти до якоїсь православної церкви і, на основі певних документів, отримати від священика посвідку про моє хрещення. Крім російської, єдиною церквою, про яку я тоді знала, була православна церква свв. Кирила й Методія на Карловій площі, напроти іdalyni Українського Жіночого Союзу.

В церкві прийняв мене молодий, дуже пристійний і приемний священик. Під час розмови виявилося, що він сильно антинімецький і ще сильніше про-російський серб. В цьому не було нічого дивного, бо серби, так, як і чехи були завзяті русофіли. Комунізм пан отець

уважав німецькою видумкою, яка попалася, зовсім випадково, не в ту державу, для якої була призначена.

„Повірте мені, що росіяни є надзвичайно культурний народ, вони всі настроєні проти комунізму, який, дякуючи аліянтам, буде і так знищений”, сказав він мені на прощання...

На початку червня 1942-го року я відвідувала нашу гімназію з моїм добрим товаришем, також колишнім учнем тої школи, Ярком Чернявським. З Модрjan ми верталися пішки, пам'ятаю, що настрій у нас був веселий. Родина Ярка Чернявського мешкала близько музею ВВУ. До нас прийшли ми над вечір, перед сесією годиною і на наше здивування зустріла нас у коридорі, майже що не в істерично-му стані, моя мама.

„Ярку, скоро біжіть додому, по вас вже двічі приходили. Ради Бога не затримуйтесь, а таки біжіть, бо був атентат на Гайдріха і німці проголосили воєнний стан, і кожного, хто буде на вулиці о сьомій годині вечора, Гестапо стрілятиме.”

Ярко, не довго думаючи, погнався додому, куди встиг добігти дві чи три хвилини перед сьомою годиною.

Дійсно, два парашутисти з чеського підпілля, що мало головну квартиру в Лондоні, спустилися з літака і вдало виконали атентат на тодішнього звірського райхспротектора Чехії і Мораві, знаного по всіх, зайнятих німцями територіях Західної Європи. Парашутистам дав притулок в підвальні церкви свв. Кирила й Методія мій знайомий - сербський священик...

Церква була пронизана кулями з кулеметів. Загинули в тому підвальні всі парашутисти і їхні товариші по зброй. Уцілів якимсь Божим чудом тільки один священик. На другий день рано на першій сторінці чеської газети була стаття про атентат, в якій між іншим було написано про жорстокість православного попа, який обороняв вбивців, не відповідав на питання і взагалі не говорив нічого, тільки, хрестячись, просив, як той розбійник, у Бога прощення за свої гріхи. Тож не дивно, що Господь покарав його, під час допитів, смертю.

ІІ-га Світова Війна принесла мені дві безсонні ночі. Смерть моего політичного супротивника була з них першою.

---

22 червня 1941 року німці, не дивлячись на підписані договори про не-агресію, ані на те, що тодішній прем'єр міністер Великобританії, лорд Невілл Чемберлен, уважав Гітлера за приємного і вірогідного джетельмена, розпочали війну з СССР. Війна та йшла дуже швидким темпом, бо вже 19 вересня німецькі війська зайняли Київ. Нема що дивуватися, що населення України, після сталінського пекла, радо зустрічало визволителів, про яких нічого не знато. Нема що дивуватися молодим українським емігрантам, які приеднувалися до німецьких військ в ролі перекладачів, щоб побачити рідну землю, яку деякі з них ніколи не бачили.

З приходом німецької армії до Києва був влаштований привітальний концерт, припускаю що тодішньою міською управою. На тому концерті виступала молодесенька піяністка, Оксана Драй-Хмара, донька українського вченого і поета, члена групи неоклясиків, автора вірша „Лебеді”, який у пекельних муках віддав Богові душу десь на Колимі. Її гра зробила таке велике враження на тодішнього райхсміністра окупованих німцями Східніх Територій, Альфреда Розенберга, що він забезпечив Оксану документами, потрібними для виїзду з Києва до Праги, на студії в празькій консерваторії. І так, мені здається, що ще восени Оксана з'явилася в Празі. На кватиру її взяла до себе пані Марія Матюшенко. Не пам'ятаю, яким чином дівча в косинці - це так називали хустинки на голову - опинилося в нас. Я саме тоді йшла випозичати для мами малий рояль у фірмі Петрофф, внизу Вацлавської площа. Оксана пішла зі мною. Мушу призвати, що вигляд її був страшно неевропейський, так що продавець не звертав на неї уваги і здивувався, коли я сказала йому, що інструмент вибиратиме моя приятелька. Оксана обходила цілий поверх вздовж і впоперек і зрештою сіла за рояль. Після короткої вправи вона почала грati Ріголетто у транскрипції Франца Ліста. Протягом пари хвилин позбігалися, здавалось, всі працівники великої фірми. Я підійшла до прочиненого вікна. Навколо будинку зібралася така товпа народу, що нею можна було заповнити концертну залю. Оксана скінчила грati. Згори і знизу загреміли бурхливі оплески.

Головний менажер зробив зі мною умову, що я платитиму за випозичення роялю пів ціни, обіцяючи, що ще сьогодні він стоятиме у нашій хаті.

Кожного дня на цьому роялі марки Петрофф Оксана годинами вправляла. Спочатку ми думали, що це не буде можливим, бо ж будинок не є приватною хатою, а музеєм, куди приходять працювати ріжні люди, користуючись бібліотекою й іншими, потрібними для

них, матеріялами. Як видно Оксанина гра нікому не заважала, а професор Антовович був нею захоплений і дав Оксані офіційний дозвіл вправляти, скільки їй було потрібно. Тому що часом наука в Консерваторії, а після неї ще вправи, головно розучування нового матеріялу та удосконалювання техніки, забирали багато часу, Оксана майже що жила в нас. Відносини між нами стали дуже близькими і то не лише через музику. Я дуже полюбила дещо молодшу від мене дівчину. Полюбила її вся моя родина. Тому й не диво, що коли одного разу Оксана попросила мене піти з нею до її школи, я погодилася, хоч і нерадо. Про Оксанині документи я нічого не знала, а протекція Розенберга, на мою наївну думку, нічого великого собою не являла.

Оксана пішла в будинок Консерваторії, залишаючи мене надворі. Коли вона вийшла, вираз її обличчя був похмурий. В адміністрації Консерваторії їй запропонували, щоб вона своє прізвище германізувала, тоді все буде в порядку. Оксана повинна позбутися незрозумілого для німців Хмара, а залишилася тільки Оксаною Драй. Це тоді ззвучатиме по німецькому. Тоді вона матиме змогу брати лекції теоретично призначеної їй, найліпшого професора і матиме для вправ приділену окрему клясу.

Виявилося також, що Оксана відмовилась і, штурмом вийшовши з кімнати, позривала всі оголошення, що висіли на призначених для них дошках в коридорі, порвала їх на малі кусочки і повикидала у ящик для сміття.

„Кляса, в якій я маю мати лекції, замкнена”, сказала вона. „Але ти почекай!”

Кляса була на партері і вікно до неї було відкрите. Оксана прожогом кинулася до нього і з моєю не дуже то охочою допомогою, влізла всередину, сіла за великий, концертний рояль і почала грати. За пару хвилин в коридорі почувся шум. Хтось всунув ключа в замок і відомкнув двері. Оксана грала. В дверях стояв професор і горстка студентів. Ніхто крім нього не мав ключа до його спеціальної кляси. Постоявши пару хвилин, він врешті звернувся до Оксани: „Заграйте ще раз останню фразу, без педалів.”

Не повертаючи голови, Оксана виконала бажання професора.

Я стояла під вікном і — соромно признатись — але таки трусилась, як переляканій заяць. Професор підійшов до Оксани: „Ви з Києва, Оксана Драй-Хмара? Прийдіть завтра о восьмій годині ранку.”

Оксана кивнула головою і подалася до вікна. Професор усміхнувся : „Вийти можете дверима.“ Коли ми виїздили з Праги у 1945-му році, Оксана була власницею диплому піяністки з Німецької Консерваторії в Празі.

•••

Здається, що десь у 1943 році приїхала з Києва Оксанина мама, Ніна Петрівна Драй-Хмара. Не дивлячись на всі жахи, які їй прийшлося пережити, ні вигляд, ні загальна поведінка, ні – саме головне – її українська мова, не мали на собі жодного советського сліду.

Ще до приїзду Ніни Петрівни, поселилася недалеко Музею ВБУ, на вулиці, що називалася „На Тополіце“, родина поета Юрія Клена, душою українця, а походженням німця. Клен також належав до п'ятірного грони неокласиків. Правдиве ім'я і прізвище його було Освальд Бурггардт, походив він з Поділля, де його предки були мабуть німецькими колоністами. Освіту Юрій Клен здобув на Київському Університеті. Як німецькому підданому, йому вдалося виїхати з України у тридцятих роках, однаке будучи „в себе дома на еміграції“, він викладав у німецьких університетах слов'янські літератури, писав далі свої чудові поетичні твори, тісно співпрацюючи з виданнями „ім. Донцова“. Після війни Юрій Клен якийсь час перебував в Австрії, де редактував літературний журнал 'Літаври'. У своїй епопеї 'Попіл імперії', писаній після війни, є частина, присвячена смерті Олега Ольжича. Крім власної, орігінальної творчості, Юрій Клен збагатив українську літературу чудовими перекладами з французької, англійської, італійської та німецької мови. Його хата „На Тополіце“ стала пристановищем українських студентів, які не лише цікавилися, а „жили“ літературою. Одним з більше відомих на еміграції поетів був молодий Яр Славутич, який після війни виїхав до Канади.

Подружжя Кленів мало двоє дітей - доньку Ірину, яка, наскільки пригадую, цікавилася фільмовим чи театральним мистецтвом і сина Вольфганга, якого всі називали 'Вовчик', на багато років молодшого від сестри. Під своїм правдивим іменем Вольфганг Бурггардт був (а може ще далі є) одним з головних редакторів українського часопису 'Сучасність'. Не дивлячись на політичну приналежність до т. зв. двійкарів, у цьому часописі, крім політичного бур'яну, були, для прикладу, спомини та статті професора Вадима Щербаківського, спомини доктора Миколи Аркаса, що вражали чистою українською літературною мовою, модерні і модні твори Емми Авдієвської, перевопнені довжелезними реченнями, а також переклади з творів

еспанського поета і драматурга Фредеріка Гарції Лорки, мого улюбленого колумбійського письменника Габрієла Гарції Маркеза, та інших визначних збагачувачів світової літератури.

***

Ніна Петрівна Драй-Хмара була дуже приемна пані, яка жила тільки для своєї доньки, Оксани, бо жити їй більше було для нікого. В часі нашої дороги на захід вона оповідала мені про обставини, в яких їй прийшлося перебувати десь на засланні в Башкірії, у примітивній хаті, якою треба було ділитися з біснуватим і в якій не було замків на дверях. Оповідала про жахливу долю її чоловіка, поета, літературознавця, науковця, члена Академії Наук; оповідала про те, як комунізм, яким обдарувала нас Москва, зумів його перетворити з людини на жалогідне створіння, вічно голодне, вічно перемучене, вічно мучене. Оповідала вона це все болючим монотоном. Тоді власне, ідучи поїздом, якому по п'ятах розривалися американські бомби, я чи не найкраще зрозуміла вартість ціни, що їй прийшлося платити поколінню моїх батьків за волю, „яка ціни не має,” (Ярослав Гайwas : Воля ціни не має. 1972. Спогади.) щоб і собі не хитрувати цілі дні, де б то дістати кусник пліснявого хліба, і щоб вночі той сухий, зацвілий шматок не стояв у важкому, неприродньому сні перед очима моїх знайомих еміграційних українських драй-хмар, неначе паперовий, повний дитячих ласощів, мішок професора Біднова.

Я мимоволі старалася уявити собі моого батька, як він надломаним олівцем пише родині не листа, а якесь дивне харчеве меню. Тоді очі - вікна, крізь які моя душа повинна була бачити чудовий світ Божий, раз-по-раз заслонювала постать Ніни Петрівни; вона читала листа, переповненого замість поетичною красою і ніжною любов'ю до свого „Ластовенятка“ (Михайло Драй-Хмара : Лист до Оксани. 5-31. УП. 1934.), уявними кавіярами, печенями і печивами, і було видно, як тяжко їй було ковтати власні слізози, бо їй вони стали поживою автора Лебедів.

Досить часто заходила до нас пані Бурггардт. В моїй пам'яті вона залишилася дамочкою в синьому капелюсі, яка кожного разу мене просила, щоб я називала її мамою. Які причини були на таке бажання - я по сьогодні не знаю. Пару разів я жартом ігнорувала цю дивну для мене пропозицію, а вкінці змушенна була вибачитися і сказати, що я маю маму, яка мене любить і яку я люблю, і другої мами мені таки непотрібно. Інших спогадів я ні про пані, ні про панну Бурггардтів не маю мабуть тому, бо жодного враження вони на мене не зробили.

Дуже цікавим мешканцем української Праги був Михайло Мухин, журналіст і ходяча енциклопедія в одній особі, що нагадувала, крім голови, подібної до голови Бетовена, бездомного бродягу, а поведінкою гордого верблюда. Приходячи в обідню пору в їdalю Українського Жіночого Союзу (в скороченні УЖаСу), він вітався кожного разу з молодим поетом Андрієм Гарасевичем тими самими словами : „Пане Андрію, позичте Властву“, дивлячись при тому кудись вище Андрієвої голови, так що витворювалося враження, що він робить Андрієві велику ласку, просячи в нього цигарку. Андрій поспішно витягав з кишені „Власту“, говорячи потиху : „ От нахаба, хотьби попросив, це я вже йому дві пачки позичив. Може його попросити, щоб колись, як матиме змогу, віддав?“ Відповідю на Андрієве нарікання був сміх товаришки Оксани Вікул і мій. Андрій, похнюпивши голову, пішов замовляти для нас трох обід.

Одного разу Мухин чомусь усівся за нашим столом. Ми з Оксаною завжди подивом дивились, як елегантно, хоч дуже швидко він оперував і харчами, і причандалами до їхнього споживання. На моє велике здивування, Оксана, використовуючи присутність Мухина, мало що не влізла йому в рот, щоб побачити, як то він беззвучно гризе сиру моркву. Така поведінка для вихованки добродійки Вікул з допомогою англійської гімназії була не припустима. Нажаль старання моєї товаришки закінчилася невдачею. Ми так і не дізналися, які чародійства знає наша ходяча енциклопедія, зате Андрій позбувся ще одної „Власти“.

По Празі ходили чутки, що хтось нібито запитав Мухина, з чого він живе. Не довго думаючи, Мухин відповів : „З привички“. Після того ніколи ніхто не наважувався завдавати йому імпертинентних питань.

Шкода, що люди забували часом про сухий, гострий мухиновський гумор. Забув про нього і наш визначний письменник, Улас Самчук, називаючи свій тоді останній твір „Сонце сходить на заході“ і для оцінки посилаючи один примірник Мухинові. Замість критичних завваг, Мухин прислав Самчукові картку, на якій був рисунок чеського заходу, що по українському означає певну убікацію, і над нею сонце. Картка не була анонімна, Мухин в анонімі не вірив. Зате Самчук, замість того, щоб картку викинути чи сховати, почав бігати по людях і з великим гнівом всім показувати образливу критику.

Ця історія пригадала мені ще одну, на цей раз дійсно автентичну трагедію, яка трапилася одному нашему поетові (хай ім'я його буде

без назви), який написав героїчний вірш „Смерть Перуна.“ Не знаю, чи редактор, чи мовний коректор журналу, куди цей вірш послав його творець — перестаралися і додали Перунові ще одну літеру. Нещасний поет, побачивши, що сталося з „полетом його душі“, почав бігати, де тільки міг і скуповувати журнал. Нажаль пари залишених примірників вистачило, так що він мусив на деякий час виїхати з Праги на „вакації“.

Останній раз я зустрілася з Михайлом Мухіним в помешканні Юрія і Наталі Русових. Було це, здається, на початку 1944-го року, коли німці довідалися, що в Празі є якийсь українець Михайло Мухін, який живе з привички, а це значить, що не працює і прислали йому досить строге повідомлення з приказом до кого і коли він має явитися в Уряді Праці. Бідний Мухін з переляку прибіг до своїх приятелів Русових з благанням його рятувати, бо ж він абсолютно не зможе виконувати жадної фізичної роботи.

Наталі почала Мухіна заспокоювати, а доктор Русов, визначний іхтіолог, який мав чимало зв'язків в Європі, включно з Німеччиною, пообіцяв Мухіну, що зробить все можливе, щоб витягнути Мішеля із загрозливої ситуації.

Др. Русов свою обіцянку виконав, так що наша „ходяча енциклопедія“ була наполовину врятована. Яке ж було здивування др. Русова і пані Наталі, коли вони раптом отримали від Мухіна листа з проханням припинити рятівничу акцію. Виявилося, що „Мішель“ отримав роботу в якогось німецького власника величезного маєтку десь недалеко швайцарської границі. Німець був з високою освітою і мав дуже велику і дуже цінну бібліотеку, до якої йому потрібно було бібліотекаря. Мухін зізнав, як треба поводитися з книжками і, хоч офіційно був затруднений здастися доглядачем скоту, фактично займався підходячи до нього роботою. В Празі тоді „з рук до рук“ ходив листок паперу з рисунком корови, під якою лежав Мухін і пив молоко. Авторства цього шедевру я, нажаль, не знаю.

Публіцист і літературознавець Михайло Мухін народився в Києві. Після І-ої Світової Війни він опинився десь у 1921-му році у Варшаві, звідки переїхав до ЧСР. Назагал він досить подорожував, найбільше мабуть між Прагою і Ужгородом.. За своє безприкладне знання української літератури, історії і постатей, що ту історію творили, йому належалась золота медаля, як і за те, що він ніколи, делікатно, чи неделікатно, не відпихав від себе молодь, якій часом не вистарчали сухі підручники, чи ще сухіші лекції і яка хотіла знати й розуміти українську словесність. Від 1933-го року Мухін був сталим

співробітником „Вісника”, редакованого Дмитром Донцовым. Крім того був він активним співробітником „Книгопюба” – неперіодичного журналу – який видавало в Празі Товариство Любителів Книги' у 20-тих та 30-тих роках під редакцією професора Степана Сірополка. Головною тематикою цього журналу було українське книгарство і бібліографія.

Після війни Михайло Мухин жив у Равенсбурзі, у Вюртембергії, в більшості, мабуть, далі „з привички”, звідки, досить регулярно, аж до 1971-го року переписувався з моїм батьком. В останньому листі, з датою 28/04/71 він, між іншим, пише : „Передчора я дістав листа з Канади від однієї докторантки (народженої вже в Канаді, але українськомовної), яка пише про Олену Телігу й просить в мене матеріалів, спогадів, вказівок - під впливом зустрічі з Марком Антоновичем, та іншими антоновичівського грона, ніби то я справді знаю більше за других. З тих матеріалів, які мені знані і які тепер не легко знайти, я пригадую в першій мірі спогади Геркен-Русової про зустрічі з О. Шовгенівною ще в Києві року 1918. Це незвичайно рання дата і цим ці спогади виріжняються від інших - із значно пізніших зустрічей. Нажаль як мені про це доводилося довідатися вже кілька років тому, авторка цих спогадів, як це недивно, призабула про них і багатьох деталів, які я затямив, вже не в стані докладніше пригадати.”

У гарно виданій книжці: „Олена Теліга, збірник. Редакція і при-
мітки О. Жданович. Видання Українського Золотого Хреста в ЗСА
1977. Дітройт – Нью Йорк – Париж”, є обширна стаття Михайла
Мухина (під псевдонімом К. Гриден) „Матеріали до життєпису О.
Теліги,” з датою 5.X.1947, передрук із журналу „Вежі”, Мюнхен, ч.
2. 1948). Спомину Наталі Геркен-Русової, мабуть найцікавішого, бо
із найстарших часів, нажаль немає. Наталі Геркен-Русова не належала
до націоналістів, навпаки, вона обвинувачувала їх у „зовсім
непотрібній смерті „своєї близької приятельки, яку знала напевно
дещо інакше й інтимніше . Від Мухина батько отримав досить багато
листів, переважно на теми музею , а також про все, що діється в
світі. Писані вони на тонесенькому папері письмом, яке дуже тяжко
розібрati.

Кінець 1942-го, 1943-їй і 1944-ий (крім атентану на Гайдріха) по-
значилися для української еміграції в Празі ще двома важливими
подіями : був це час приїзду з Києва декількох родин зі славними, в
історії України, іменами, а також час німецького натиску на україн-
ські культурні установи, включно з хвилю арештів, головно з-по-
серед молоді.

В роках я можу дещо помилатися, бо нікого з моїх близьких чи далеких знайомих вже немає в живих, а в українських довідниках є тільки загальні і, на мою думку, невистачаючі згадки про те, як період II-ї Світової Війни відбився на найвидатнішій галузі української еміграції, а саме на тій, що опинилася в ЧСР. А найвидатнішею вона, на мою думку, була тому, бо не піддавалася асиміляції, навпаки, діти з мішаних подруж ж всі ходили до українських шкіл. Тож не дивлячись на те, що хоч ця суто свідома політична еміграція була найбідніша, вона без народніх домів чи церков, зуміла зберегти, розвинути і „легалізувати“ українську культуру поза межами України, не забуваючи при тому про християнську віру; а також зуміла зберегти чистоту української літературної мови, не допускаючи до неї советизмів, русизмів, польонізмів чи ріжних діалектів і хоч політично була носієм найрізніших ідеологій, зуміла зберегти національну солідарність і передати її наступному поколінню. Тут я хочу зазначити, що всупереч нашим ученим, (включно з моїм батьком) я не вважаю за емігрантів людей, які з Києва чи Полтави переїхали жити до Львова, бо і Київ і Львів для мене є українська земля і в цьому переїзді змінилися тільки чужі окупанти тої землі, для яких чи кияни, чи львов'яни належали до „внутрішньої еміграції“. Читаючи про ці „внутрішні еміграції“, я пригадую п'ятилітню дитину, народжену в Кобеляках на Полтавщині, яка раптом стала почуватися „інакше“ від других дітей, бо опинилася в підкарпатському селі Зарічеві, де „люди говорили так, як вона“ говорила з мамою й татом. Також пригадується мені Українська Реальна Гімназія в Ржевницях і Модржанах, де ні професори, ні учні не вважали одні одних емігрантами, бо походили з ріжних частин України, а почували себе всі разом симпатичними чужинцями супроти симпатичної Чехословаччини.

Крім Ніни Петрівни Драй-Хмари, яка для „Енциклопедії Українознавства“ є персоною неіснуючою, українська Прага молодшого віку могла познайомитися з сестрою Лесі Українки, Ольгою Косач-Кривинюк, з родиною професора Володимира Міяковського, якого дочка, Оксана Радиш, може ще зараз працює в американському УВАН-і, продовжуючи роботу, започатковану її батьком; з родиною Драгоманових, очолену сином професора Михайла Драгоманова, Світозаром, його дружиною Антоніною Івановною і найстаршою донькою, Люсєю, архітектором по фаху; з родиною професора Київського Університету і УВУ, Панталеймоном Ковалевим, який після війни відіграв велику роль в науці українського православ'я, будучи ректором Богословської Академії УАПЦ, чи з родиною Василя Кричевського. А те, що між найновішою тоді хвилюю еміграції, яка 20 років жила у сталінському раю і людьми, які

20 років жили поза Україною не було духової ріжниці, було подиву гідним явищем.

Як, де і коли я познайомилася з родиною Драгоманових? Здається, що знала я їх ціле мое життя, - стара давнина, що стала містерією. Хоч 'офіційно' моєю приятелькою була Люся, фактично приятелями була вся родина.

***

Коли в 1944-му році почалися в Празі арешти українців. Між арештованими був і Марко Антонович. Що місяця арештованим, поки вони сиділи в тюрмі на Панкраці (ділянка Праги, найближче положена до музею), можна було передавати через тюремну адміністрацію пакунок з харчами, вагою не більше двох кілограмів. Кожного місяця, тоді ще 'студіючий поет' Андрій Гарасевич, якого я називала Андреас Шлютер, приносив до Антоновичів досить велику солодку булку, яку пекла його мама. Що там ще було в тих пакунках, я не пригадую, але була вони завжди майже однакові.

„Шкода, що пачки кожного місяця є майже однакові”, сказала я одного разу Антоніні Івановні, сидячи з нею разом за її кухонним столом. З лазнички було чути тихі звуки віolenчелі – це Світозар Михайлович вправляв, чи грав щось, що вже знав на пам'ять. Дома йому дозволяли вживати музичний інструмент тільки у дещо віддаленому місці, бо його гра чомусь ні Аntonіні Івановні, ні Люсі не була до вподоби.

„А знаєте, Наталочко, пошліть у слідуючому пакункові Маркові розу”, з виразом чистої, невинної любові в очах сказала Антоніна Івановна.

Я опоропіла. „Як, рожу?” перепитала я. „Та ж він сидить в тюрмі, навіщо йому рожа?”

(Завзятий націоналіст і рожа, а не патріотичний вірш Олени Теліги???)

„А ви пошліть. Катерина Михайловна напевно погодиться вложить в коробку квітку.”

У слідуючій тюремній передачі красувалася рожа.

На диво Марко, коли вийшов з кацету, пригадав рожу і жалів, що послали її тільки один раз, бо вона стала в пригоді його

співв'язням — курцям, які рожеві пелюстки сушили, і, крутячи цигарки, „наслаждалися”. Правдивих цигарок не вільно було посилати. Мені тоді стало шкода, що Антоніна Івановна не згадала сuto ненаціоналістичної рожі раніше.

Зі Світозаром Михайловичем мене в'язала дилетантська любов до музики. Світозар Михайлович, вживаючи чеського виразу, „вразал” на віоленчеллі. Може підходящим словом буде „пілікав” (у словнику Подвєзка цього виразу немає, отже мусів це бути кобеляцький жаргон, що часом вживався в нас дома так, як еге, що означало по культурному так, а по зарічевському айно...) Тож пілікати приходив Світозар Михайлович до нас, бо в нас був рояль, на якому пілікала я. Мені було дуже цікаво слухати спомини з першої руки про Лесю Українку, про цілу родину Косачів і про Михайла Драгоманова, який дякуючи головне Донцову, був персона нон грата між молодим поколінням. Було мені також дуже сумно, що син ціле своє життя стратив на оборону батька, якому тої оборони не було потрібно.

Надзвичайно цікавою людиною, яка через війну опинилася в Празі, була сестра Лесі Українки, Ольга Петрівна Косач (Кривинюк), що до Праги приїхала зі своїм сином. Тут я була трохи заплутана - і цей стан незрозуміння залишився зі мною до сьогодні. Справа в тому, що Драгоманові були близько споріднені з Ольгою Петрівною, Світозар Михайлович будучи в дійсності її двоюрідним братом. Крім того в Празі жила Оксана Петрівна Косач (Шимановська), що була рідною сестрою і Лесі Українки, і Ольги Петрівни. Мені дивно будо те, що наскільки я могла орієнтуватися, всі ці члени визначної родини не тримали між собою жодного звязку. Безперечно, що я могла помилятися, що той зв'язок був, хоч його не було видно, а може я просто про нього не знала. Вкінці було дуже легко запитати Світозара Михайловича, якого я рахувала своїм рідкісним і дуже дорогим приятелем. Та мені здавалося, що розпитувати про чиєсь родинні відносини було невиховано і так я до сьогоднішнього дня не знаю чи зустрічалися дві рідні сестри, яких доля закинула до Праги, чи ні, чи бачилися вони зі своїм двоюрідним братом, так гарно описаним у монументальній хроніці життя Лесі Українки її сестрою Ольгою? Світозара Михайловича я зустріла у повоєнному Мюнхені. Зустріч двох пілікальців була надзвичайно щира, майже що сентиментальна. Згадка про неї часто ставила мене перед питанням : а дійсно, що було б, якби я прилучилася до цих дорогих мені людей? Я не знаю, куди виїхала родина Драгоманових, і що з ними сталося. Чи зустрілися вони з рештою своєї родини - крім Люсі в них ще були дві доньки. Середуша була тоді десь на Словаччині, а про наймолодшу

говорилося, що вона вийшла заміж за якогось мадярського аристократа, якого політичні погляди були на „неправильному боці.“

Ольга Петрівна була малесенського росту - я тоді міряла рівно півтора метри, а Ольга Петрівна була на добрих пів голови менша від мене. Носила вона пальто, яке, так як пальто моого батька, колись було чорне, а тепер кольору невиразного і напевно так як і батькове, було від когось одігичене, бо досягало її до самих п'ят. Ми Ольгу Петрівну дуже любили, головне моя сестра Марійка, яка назвала її Гномиком. Ольга Петрівна часто заходила в Музей і обов'язком батька було відразу ж повідомляти Марійку : мовляв, твій добрий Гномик працює у великій залі засідань і буде там, коли ти прийдеш зі школи...

У 1945-му році, після кінця війни, я жила в Мюнхені на приватному помешканні, звідки одного гарного дня поїхала в Аугсбург, де у колишніх військових казармах був величезний переселенчий табір організації IPO. Там, між іншими знайомими мені українцями, жила у просторій кімнаті Ольга Петрівна. Я відразу пішла відвідати Марійчинго Гномика. Дорогу показала мені наймолодша сестра Лесі Українки, Ізидора Петрівна. Впустивши мене в кімнату, вона попросила, щоб я не спішилась і закрила за мною двері.

***

Я стояла біля тих дверей добрих дві хвилини. За цей протяг часу я із розбитої Німеччини опинилася в Ржевницях, у привітній хаті пана Микоськи і його мами. Мене огорнуло те саме почуття, що я тоді, бо мої очі побачили ту саму картину : на високих, білих подушках, напів сидячи, лежала Ольга Петрівна і дивилася на мене очима старої пані Аркас.

„Ну, Наталочко, ходіть ближче до мене. Чи може ви хочете, щоб я наділа окуляри?“

Я підійшла ближче. Я знала, що в Ольги Перівни рак, але ще пару місяців тому вона навіть не думала про хвороби, була вічно зайнята, повна енергії ... .

„Ось сядьте на ліжко.“ (Ради Бога, Ольго Петрівно, не просіть мене читати...)

Я сіла на ліжко. Дві м'ягкі, теплі, покриті покрученими лініями долоні взяли мою руку. Я врешті віднайшла свій голос, який на весь цей час кудись зник.

„Ольго Петрівно, що це? Чому ви в ліжку? Дивіться, яка надворі чудова погода! А завтра має приїхати советська комісія забирати своїх громадян 'на родину' „, і так розмова продовжувалась ні про це, ні про те. Правда, я довідалась про книжку, колосальну хронологію щоденного життя і творчості Лесі Українки. Довідалась про те, що Гномикові тут добре, що вона не сама . . . Так минав час.

„Ольго Петрівно, я мушу вже йти. Знаєте що? Я ще ніколи не бачила офіційних советчиків. Я залишуся до завтра і прийду до вас. Завтра вам буде ліпше, може ви зможете встати, ми вийдем надвір, посидимо на лавці, що стоїть під вашим вікном... „

„Не приходьте, Наталичко. Завтра не приходьте.“

„Чому, Ольго Петрівно? Побачите самі, що завтра вам буде ліпше“.

„Я ж лікар, Наталичко, хіба ви забули? Не приходьте завтра, прошу вас, не приходьте.“

Я не приходила завтра, бо не було до кого. Ольга Петрівна заснула і більше не прокинулася. А совети, ніби відчуваючи, що в тому величезному таборі хтось на них чекає, відклали свої відвідини на пізніше.

Так як і решта родин, які приїхали тоді до Праги переважно з Києва, родина Драгоманових отримала половину великого, порожнього помешкання.. В другій половині мешкав професор Оглоблин з дружиною і сином, про якого хтось говорив, що він деякий час відвідував Українську Гімназію в Модржанах. Професора Оглоблина, як і його дружину я знала тільки з виду і згадую їх тут лише тому, бо вони ділилися спільним фое з дуже близькими мені людьми, з якими я часто бачилася.

Не знаю чому, професор Оглоблин, визначний історик і науковець робив на мене враження дуже сумної і нещасливої людини, а до того ще й людини, що боялася своєї власної тіні. Майже таке саме враження робила на мене його дружина. Це мое почуття було поверхове і нічим неопрандане. Молодого Олоблина я ніколи не бачила.

Недалеко від будинку, де мешкали згадані мною новоприбулі, жили, в таких самих умовах, родини професора - архівіста Володимира Варлаамовича Міяковського і професора Панталеймона Ковальова. Володимир Варлаамович був захоплений ураїнською Прагою, головне ж Музеем ВБУ, якого від початку свого побуту в столиці „Протекторату“ був постійним науковим працівником. Не було дня, щоб я з ним не зустрічалася.

„Знаєте”, говорив він. „Життя і культурну роботу української еміграції в Празі треба побачити, щоб повірити, що щось таке є дійсно можливим.”

Дружини професора Міяковського я не зустрічала, зате знала його доньку, Оксану. Перший раз я побачила її на похороні О. Олеся, в червні 1944-го року. Вона тоді чекала дитинку і була дуже чимсь зажурена, плакала. Володимир Варлаамович з великою ніжністю старався її заспокоїти - справа полягала в тому, що перший чоловік Оксани, прізвища якого я не знаю, був в Берліні, місті, яке 24 години на добу немилосердно бомбили американські літаки. Там, здається, під час одного налету, він і загинув.

Дружину і сина професора Ковальова я декілька разів зустріла - пані робила дуже приємне враження, а син чи ще студіював у драматичній школі, чи вже був вишколеним актором.

Ці наші обидва учени, хоч зовсім інші і виглядом, і вдачами, мали, по відношенню до мене, спільній знаменник: обидва, в той самий день, попросили мене пояснити їм „нюанси” чеської мови, бо обидва була поставлені в дивну і неприємну для них ситуацію. Володимир Варлаамович не міг ніяк зрозуміти, чому чеський вчений, з яким він мав побачення, не хотів йому вірити, що він (себто проф. Міяковський) спізнився на зустріч, бо „бил немоцні на голову” (по українському: був хворий на голову) і говорив „но, то трябва не” (по українському ну, то хіба ні).

„Но, то трябва не, Володимире Варлаамовичу”, повторила я слова чеського колеги. „Тут людей, хворих на голову, тримають в не дуже то приемних установах.”

Того самого дня професор Ковальов хотів собі купити капелюх і дуже здивувався, коли продавець „з великим обуренням” йому сказав, що в „нас немас не те, що капелюхів з крисою, але навіть і з мишами. Ну ви подумайте при чому тут миши??”

Наших науковців я вчила може тиждень, а тоді порадила їм, щоб вони ліпше говорили принаймі дешо по українському, тоді їх зрозуміють. Як видно, вони послухали моєї поради, бо більше ні хворі на голову, ні щурі не повторялися.

***

Професор Міяковський зробив на мене незабутнє враження своїм

відношенням до доньки Оксани в часі її великого горя і я додам тут ще пару слів, якими оцінив його мій батько.

„Цінність В. В. Міяковського, як музеального співробітника, виявилася особливо після розбиття музею, коли треба було рятувати музеїні речі. В. В. Міяковський не зважав тоді ні на небезпеку, ні на власне здоров'я – він цілий відався справі. Тихий і скромний перед тим, він в час перевозки матеріалів розбитого музею виявив уміння всього доглянути, припинувати й розпорядитися, де того треба було. В цей час він показав, що вміє бути не лише архівістом, колекціонером, бібліографом і науковим дослідником, а також уміє вправно орудувати молоеком, лопатою й іншим знаряддям. Участь В. В. Міяковського в роботі для врятування музею ВБУ в лютому – квітні 1945 була неоцінена. „Не знаю, чи мій батько знов, що Володимиру Варлаамовичеві прийшлося віддавати борг „отечеству“ десь у нерідких краях, де він мабуть і навчився орудувати молотком і лопатою.

З Оксаною я другий раз зустрілася в Німеччині, в місті Штутгарті, куди вона приїхала мене відвідати. Виглядала Оксана дуже добре – не пам'ятаю, чи була вона тоді вже замужня за мистцем Мирославом Радишем. Третій раз ми зустрілися у 1975-му році, коли я, разом з моєю донькою Орисею, поїхала відвідати хоч декілька моїх давніх приятелів, з якими я від 1945-го року не тільки що не бачила, але й не тримала жодного зв'язку і яких щира дружба дозволила мені пережити останні два роки війни.

В Нью Йорку я мала відвідати Оксану Вікул, яка мешкала там тоді зі своєю мамою. Одначе вона несподівано вийшла заміж і переїхала жити до іншого стейту, отже в Нью Йорку нам не було чого шукати. Затримала нас там донька Володимира Варлаамовича, Оксана Радиш, настоюючи, щоб ми якийсь час залишилися в неї. У цілому колись приличному кварталі, де отримала помешкання родина професора Міяковського – в половині сімдесятих років жило тільки двоє білих людей. З одного боку, коло поліційної станції, жила Оксана, а на поперек від неї, на досить великий віддалі, жив якийсь мадяр. Решта населення були негри, які, отримавши від президента Кеннеді давно належні їм демократичні привileї, тоді ще не цілком добре знали, що мали зі собою робити. Мені було дуже прикро і боляче, коли я довідалася, що Володимир Варлаамович, цей тихий, з доброю душою вчений, був одною з жертв американського білого і чорного свавілля. Майже що напроти Оксаниного приміщення був будинок УВАН-у.

Перебуваючи в Нью Йорку і оглядаючи це місто, яке тоді, принаймі для мене, оправдувало існування ССР, як противага американ-

ського „демократизму без демосу“ до „країни Рад“, де всі люди однаково думали і однаково один одного боялися, я чомусь завжди хотіла бігти й заховатися в Оксаниному „гарлемському“ помешканню, де об стіни обиралися поліці, повні книжок, а на стінах висіли чудові картини. Тоді пригадувалися мені золоті куполи церков і старі будинки, обабіч затишних вулиць старої Праги. Їхні очі — вікна заглядали мені в душу, ніби питали, куди ти попала і що ти тут робиш. У відповідь я обережно сідала на старий стілець, на якому колись сидів Володимир Варлаамович і з притаманною йому ніжністю гладив сірого зайчика, мабуть також емігранта, що з почуттям повної безпечності і довір'я усівся йому на колінах.

***

На початку жовтня 1944-го року приїхала до Праги родина знаних українських мистців : Василь Васильович Кричевський з дружиною Оленою Євгенівною і донькою Катрусею. На чотири роки молодша від мене Катруся мала розпочати nauку в українській гімназії в Модржанах. Доля часто буває немилосердна, але в цьому випадку змилосердилася і Катруся, замість в Модржанах, почала вчитися у відповідніші для неї чеській мистецько-промисловій школі, що знаходилась в околиці Старого Міста.

Моя перша згадка про Катрусю пов'язана зі столом стилю пізнього барокка, що стояв у самому центрі першої кімнати нашого до неприличності бідолашного помешкання, зовсім протилежного до високих титулів, якими обдаровували моїх батьків головно чехи. За цим столом чомусь завжди опинялися всі новоприїзджі. Одначе цим разом стіл був лише частиною картини, а центром уваги була 17-літня дівчина в темнозеленому светрику з обличчям вічної краси. На цьому обличчі могли б взорувати свої ікони привітні монашки, до яких колись їздила Марія Антоновна з Ірусею, а малювати його могли б з таким самим успіхом і Джотто, і Веласкез, і Шевченко, і ранній синій Пікассо, разом з вусатим матадором - Сальвадором Далі. Мені ж дивлячись на Катрусю, пригадувалися лекції професора Дмитра Антоновича, для якого мистецтво не було ані точно вимірюними лініями, ані пустими здогадами про мистецьку правду чи кривду, ані анатомічним аналізом кожного квадратного сантиметра, а було цілістю, в якій десь були приховані очі, що ними той чи інший мистець дивився на світ Божий.

Спочатку Катруся з батьками жила в якомусь готелю недалеко Панкрацу. Панкрац був з двох причин важливим празьким передмістям : була там модерна (як на ті часи) тюрма, а також був він,

так би мовити, сусідом Музею Визвольної Боротьби України. Цей останній, дякуючи відвазі і принциповості його працівників, перешов неушкодженим німецьку кризу, яка час від часу появлялася у формі есесівських, або багато більше небезпечних, бо зодягнених в українську культуру, членів Гестапа. За якийсь час родина Кричевських отримала помешкання в самому кінці Чеськобродської вулиці. Тут перепишу дещо з листа від Катрусі, за її дозволом.

„Помешкання було буже гарне, останній (третій) поверх з терасою, з чудовим виглядом на поле, ліси за Прагою . . . тепер займаюсь розділом і пересилкою картин Кричевських до ріжних музеїв України. Маю величезну переписку з ріжними людьми в Україні, починаючи від цілком молоденьких і кінчаючи художниками, науковцями і т . д . Багато потребують споминів, фактів про тих чи інших, про певні події, або про людей. Скільки всього ніхто не знав, не підозрівав. Я дуже добре пам'ятаю Твоїх батьків, милу, лагідну Твою маму, ваше помешкання з правого боку, як входиш, Вадима Мих. Щербаківського, який мене водив, учив, показував Прагу, повіз у чудовий замок Карлштейн. Між іншим зараз пише книжку про В. М. Щербаківського академік Лариса Федорова. Я послала фото і що пам'ятаю про нього. Там все було заборонено, незнано. В 1993 році мене запросили зробити виставку моїх творів в Краєзнавчому Музеї в Полтаві і в Художньому Музеї в Київі. Після рівно майже до дня 50-ти років повернувшись в Україну і побачити, почути, відчути ту дійсність, була жахлива травма для мене. Уже не кажу- який занедбаний Київ, але люди, навіть діти – ніхто не дивиться в очі, люди залякані, звичайно ніхто не буде говорити українською мовою. 70 років сов'єтчини – дуже, дуже засів, змінив назавжди Україну. Коли ми повернулись додому – в мене тиск крові пішов так високо, що треба було принімати ліки, які і досі приймаю. Якраз тоді я згадувала Твою дочку Орисю, яка була в нас – говорила про плани, коли Україна стане незалежною ! Чистий ідеалізм ! В Україні є 5%, ні, 3% з половиною українців – патріотів, які щось стараються для України, а решта трошки на-пів, але більшість, особливо нашого і старшого віку – згадують папу Сталіна і „путьовки“ на Крим ! Але мушу призвати – ото малий процент згадав і пише, робить пропаганду моєму діду В. Г. Кричевському і всім Кричевським. Я за це вдячна. Ми вітаємо Тебе з родиною і згадуємо Толю ! Щиро цілую, Твоя Катруся.“

((Мої спомини в першу чергу писані і залишаться для моїх внуків і правнуків, і мені залежить на тому, щоб принаймі вони – чуjoасимільовані, чи ні – знали, що трагедія України це не 70 років сов'єтчини, а сотні років поневолення „сусідами“, звідки та сов'єтчина до нас прийшла. За часів Тараса Шевченка не жив папа

Сталін з „путьовками“ в Крим, а було тільки „не било, нєт і не буде“. Не було Гоголя і мого нещасного предка Наріжного, а були „Гоголь і Нарежний“, і „князь Владімір“ і „Кіев, мати гарадов русскіх“, і прегарне північне місто, „що лягло спочити на козацьких білих трупах, в китайку сповитих“...)

Професору Вадимові Щербаківському моя мама пришила ім'я „розкопка“ - ім'я на мою думку підходяще до всіх археологів. Я ніколи не зустрічала його в Музею, завжди десь на вулиці, мені чомусь здавалося, що він не йде, а „тьопає“ (другий кобеляцький вираз). В руках у нього був завжди портфель з порепаної від старости шкіри і він кожний раз зупинявся сам і зупиняв мене, щоб перекинутися пару словами, переважно не про його науку, а про себе. І так я довідалася, що колись за часів оних в Полтаві було товариство нудистів, до якого він належав - я тоді розказала йому, що в Празі є такий „пекач“ - це чеське слово, що по нашему означає посудину до печення - і туди не треба записуватися і бути членом, а просто можна йти. „Пекачі“ є властиво два - один для жінок, а другий для мужчин, в гарному місці над Влтавою. Обидва вони загорожені вищезнimiми парканами, так що ззовні теоретично нічого не видно. Одного дня професор „розкопка“ був дуже сумний, виявилося, що чешка, в якої він винаймав помешкання, попросила його, щоб він підшукав собі кімнату десь інде -“а ви ж розумієте, панно Наталя, що я там 20 років розмножувався і все воно пропаде, бо як же ж і куди я його буду перевозити“...

Я ніколи не слухала лекцій професора Щербаківського. Чомусь я маю ще й

зараz нехіть до науки, яка безцеремонно обирає і просто грабує чужі могили, не маючи жодного почуття ні сорому, ні відчуття, що там хтось ховав своїх рідних.

***

До числа знайомих мені археологів належав також поет, публіцист і політичний діяч Олег Кандиба. Літературні псевда в нього були два : Олег Ольжич і К. Константин. Під останнім він писав сатиричні твори. Не дивлячись на те, що за його життя вийшли лише дві його збірки поезій, а саме „Рінь“ і „Вежі“, а після смерті „Підзамча“, сумнівається, чи сьогодні знайдеться якась українська людина, для якої ім'я Ольжич було б незнаним. Об'єктивно мені неможливо оцінити цього надзвичайного поета, який знов сотні українських пісень і їхніх варіантів, який у досконалій, очищений від зайвих прикрас формі був автором творчості, що не мала меж ні в часі, ні в тематиці.

Був це найулюбленіший поет моєї мами, якої часті розмови з професором Антоновичем про літературну вартість Ольжича завжди пригадували мені дискусії старого Герича з моїм татом. Загально в цих розмовах які чомусь відбувалися на коридорі, побідоносною, на мою думку, була моя мама.

„Що там рінь, шорстка і сіра?“ говорив професор. „От Міцкевич...“

„Вона шорстка і сіра, „ перебивала мама. „Але вії примкнеш перед камінням у піску і раптом чуєш силу вод рвучку і різькість вітру, що над ними віяв. . . .“

Марко у своєму співчутті після маминої смерти написав, що „була це людина, яку могла зродити тільки українська земля. „А його порівнання викладів Симона Наріжного, якого він був вірним слухачем, до Ольжичевої „Ріні“, я завжди вважатиму найціннішим вінком, зложеним на могилу моого батька.

Про Ольжича я не буду більше нічого писати, про нього і так що року появляються статті в українських газетах в діясаорі і в Україні. Про його вмирання написав Юрій Клен, а його дитинству присвятив чимало чудових дитячих творів його батько, Олександр Олесь. Шкода, що син, будучи хлопчиком, не слухав мами і „бавився коло помийної ями“, а в дорослому віці не слухав тата і стратив життя за ідею. Що мало більшу вартість для України, чи його участь в організації Української Національної Ради в Києві у 1941-му році та керівництво підпільною діяльністю ОУН полк. А. Мельника на українських землях, чи високого рівня наукова праця і Богом даний поетичний дар, колись вирішить історія. Його дружина, Калина Білецька, після таємного шлюбу в Західній Україні, повернулася до Праги. Ольжич ніколи більше не бачив ні її, ні свого сина, що народився після смерті батька. Останні дні свого короткого життя Олег Кандиба-Ольжич перебув у концентраційному таборі в Саксенгаузені, де і помер мученицькою смертю героя в травні 1944-го року. В місяці квітні того самого року моя приятелька Калина Білецька прийшла до нас і попросила, щоб я пішла з нею до 'старої бабки', що жила напроти празького Орлою і потайки займалася ворожінням з карт. (Чомусь в Празі в часі війни всяке ворожіння було дуже популярним, хоч і було заборонене німцями). Ми пішли. 'Стара бабка' попросила нас сісти за стіл і спіталася, чи ми замужні. Ми відповіли, що ні. Вона досить строгим голосом сказала не говорити їй неправду, бо в картах є колиска. Тоді, не чекаючи відповіді, сказала Калині, що її чоловік є у смертельній небезпеці і що помочі йому немає. Калина зажурилася. Розклавши карти мені, ця дивна жінка

описала до найменших подробиць моого „будучого“ чоловіка. Коли ми вийшли зі старого будинку на сонце, я сказала зажуреній Калині, що її ворожка говорить дурниці, щоб вона їй не вірила.

„Ти ж знаєш“, кажу, „що я б ніколи не вийшла заміж за вивороженого мені кавалера. . . .“ Однаке ворожка мала рацію. Олег Кандиба був у смертельній небезпеці, а я 11 лютого 1946-го року „нелегально“ вийшла заміж за того, кого „стара бабка“ побачила в картах і з ким я щасливо прожила довше, як пів століття.

Люди, під організаційною командою яких знаходився мій гімназійний товариш Роман Русов, не знали старої ворожки і думали своїм способом. Вони не тільки що послали на і так дуже небезпечну роботу у вороже київське підпілля зовсім не підходящого Романа, але далі твердили, що Роман мусить слухати їхнього наказу і негайно „покидати Київ, щоб зайнятися важливішими справами“. Над тим, що виконання такого наказу зробить з Романа дезертира, який, коли попаде у військові ворожі руки і матиме щастя, то буде на місці розстріляний, а коли живцем попадеться в руки Гестапа, то вмиратиме повоюю і дуже болючою смертю, ніхто з них не становлявся. З Романом Русовим сталася та друга можливість і він, пару днів після „виконання наказу“ опинився в концентраційному таборі на Сирці.

Не всі ми є герої і жодний теоретичний вишкіл нас ними не зробить.

З кацету якось Романа витягнув його батько, Др. Юрій Русов, якого я вже не раз згадувала, як визначного на цілу Европу, науковця.

Роман Русов, колишній автор-рисувальник безчисельних шибениць, котрий силою обставин, від дитинства, замість з батьками, був примушений жити зі старою „бабусею Русовою“, після кацевіцького експерименту опинився в лічниці в Празі, у відділі для туберкульозних. Будучи тоді ще студенткою німецького університету, я довідалась про його існування і, не довго думаючи, пішла його відвідати. Мені по сьогоднішній день соромно за тих людей, які старалися мені заборонити ці відвідини, бо „Русов не поводився в кацеті так, як належалося.“

Про поведінку Романа в кацеті я довідалась від нього самого. Було це зізнання Великої Грішниці й на протязі II-ї Світової Війни, спричинило мені другу безсонну ніч. Тож не дивлячись на криві погляди людей, які мали щастя перебути жахливі воєнні часи в аргументативній безпеці, я відвідувала Романа кожного дня, аж

до його смерти, спричиненої „лікарською помилкою”, якою була майже подвійна доза повітря при лічення туберкульози способом пневмотораксу.

...

Крім внука Софії Федоровни Русової, я ще досить добре знала її доньку, Др. Любов Ліндфорс. Зустріч з нею була випадкова. Др Ліндфорс була свого часу, приблизно до середини 30-тих років, лекторкою сольоспіву в Українському Високому Педагогічному Інституті ім М. Драгоманова в Празі. Пізніше вона давала приватні лекції у своєму помешканні. На ті приватні лекції ходила одна із моїх приятельок, Зоя Заклинська. В неї був дуже гарний „оксамитний“ альт, а в мене тоді також був досить добрий голос, діяпазону невідомого. Отож Зоя, поговоривши зі мною — ліпше буде сказати — переконавши мене, завела мене до пані Ліндфорс, яка також чомусь рішила, що мені варто вчитися співати. Вона мешкала тоді у, як на наші умови, великому помешканні, яким ділилася ще з одним учителем співу, що називався дуже претензійно Ріхард Вагнер і був, здається, колись викладачем співу в консерваторії. Обидва співознавці вхопилися за мене, нажаль з різних боків : пані Ліндфорс, на мою думку цілком слушно, вписала мене в альти, а професор Вагнер рішив, що підставою моого голосу є soprano.

В помешканні Др. Ліндфорс ще мешкав (за моїх празьких часів) один з її синів, що називався Сашко і був на пару років старший від мене. Другий син, якого імені я не пригадую, жив у Москві. Обидва брати була комуністи і тому Сашко був бойкотований українською молоддю.

Малим хлопцем Сашко ходив, так, як і всі празькі діти, до українського дошкілля „бабці Русової.“ Пізніше він вчився у французькій гімназії, яку закінчив напевно з відзначенням. Де Сашко працював у дорослому віці (і чи взагалі він працював) я не знаю. Пані Ліндфорс мала ще доньку Ніну, що (знов же ж таки за моїх празьких часів) була дружиною мистця — графіка Михайла Михалевича. Подружжя Михалевичів належало до завзятих націоналістів. Припускаю, що вороже до себе наставлені ідеології мусіли витворювати в родині неприємне тертя, хоч це виключно мої здогади. Пригадую лише, що коли ми ще мешкали в Добржіховицях, Ніна приїздила час від часу у те містечко. Я до сьогодні пам'ятаю її чудовий голос, що вечорами, під час її побутів, розлягався по цілій околиці. На влаштовані Зонею Заклинською співочі лекції я не довго ходила. Моя амбіція бути славетною співачкою скінчилася разом

з моїм раннім дитинством. Однаке я навчилася від моїх добрих і приемних професорів правильно дихати, ну, і мій голос трохи розрісся вгору (заслуга проф. Ріхарда Вагнера) і вниз (заслуга пані Др. Ліндфорс). Від малечку я знала майже всі українські пісні, дякуючи моїй мамі. Від шести років, себто від того часу, коли я пішла до народної школи, мама займалася зі мною що дня по десять хвилин „українознавством” : один день я на голос читала, другий день писала, а третій день був присвячений співу. Читала я переважно щось із дитячого журналу „Світ Дитини”, який виходив що місяця в Галичині під редакцією пана Таранька. Найбільше мені подобалися оповідання Анатоля Курдида і я почувалася дуже щасливою, коли врешті 1976-го року могла в Канаді познайомитись з моїм улюбленим українським дитячим письменником. На писання і спів я мала спеціальні зошити, так що крім співання я ще вчилася писати і читати ноти. Не було дня, щоб ми з мамою не співали на два голоси : мама альтом, а я сопраном. Мій батько був, нажаль, не співучий, хоч дуже любив і спів, і музику. Зате мій чоловік співав при кожній нагоді, а часом і без нагоди. Голос в нього був сильний, і, на думку моєї мама „дуже приемний”, зате бракувало йому музичного вуха, отже всі пісні, (а знав він їх не менше від мене), були обдаровані унікальними, нікому не знаними мелодіями. Першу з них, яку почали співати мої діти, а за ними й внуки, що вчилися „української музики” один від одного, була незнана мені пісня „Ой поїхав Ревуха по морю гуляти”. Слів ця пісня мала досить багато і їх обов'язково треба було проспівати, не випускаючи ніжে тої коми. Слова були правильні, а мелодія не дуже то. Аж за добрих тридцять років подружжя мені попалися в руки ноти цеї пісні, проте ніхто з моїх дорослих вже співаків не хотів нічого про них знати. Версія „тата і діда” було однокож правильна.

Пишучи про музику, я хочу присвятити хоч декілька слів моїм серйозним учителям. Першою з них було моя мама. Цупаки, в яких ми свого часу мешкали в Добріжівцях, мали піяніно, на якому ніхто, крім „Іри” (це так наші господарі і їхні діти називали мою маму) не грав. На піяніні лежало повно ріжних нот, починаючи від не менше сотні зошитів старих російських романсь та творів великих композиторів, аж до нотних підручників, призначених для науки. Між ними були й дуже тяжкі вправи Ганона і Черного, які використовувала для вироблення своєї техніки мама. Я ж вчилася з перших трьох зошитів якогось чеського музичного педагога. Вчитися з моєю мамою було приемно, бо була вона дуже добрий ,репетитор' і вміла все пояснити просто, зрозуміло, і цікаво.

Другою серйозною учителькою музики була Платоніда Івановна

Россіневич — Щуровська, яку я зустріла в Модржанах, у нашій гімназії. Платоніда Івановна була свого часу заступницею і правою рукою диригента Української Республіканської Капели, др. Олександра Кошиця. (В гімназії вона була диригенткою гімназійного хору, в якому я не брала участі : співанки відбувалися після обіда, а я, у воєнних обставинах, мусіла добиратися всячими можливими способами додому. Починаючи від давніх часів, жодна культурна одиниця (за винятком легендарного Василя Авраменка), не принесла Україні стільки слави поза її територією, як Українська Республіканська Капела. Сама ідея пропагувати інтереси української державності її культурою, в цьому випадку використовуючи для цього пісню - належала Симонові Петлюрі, який під кінець 1918-го року доручив Кирилові Стеценкові, тодішньому голові музичного відділу при Міністерстві Народної Освіти і Олександрові Кошицю, що був головою етнографічної секції, цю ідею перевести в життя. Точні факти про творення Української Республіканської Капели є досить обширно описані в першій частині наукової праці др. Симона Наріжного, Українська Еміграція. (Примірник книжки моого тата я отримала від професора Мушинки, за що йому дуже дякую.) Основою всього, що тут загадую, були мої пізніші розмови з Платонідою Івановною у її затишній квартирі. Ця дійсно надзвичайна жінка також вирішила, що мене варто „підучити“ грati на фортепіані і я, двічі на тиждень, ходила до неї на лекції. Музичної теорії і практики навчалася в неї Оленка Адрелянівна. Вона кінчила Українську Гімназію в Модржанах у 1942-му році. Після війни Оленка виїхала до Канади, де в кінці 50-их років започаткувала дуже добрий співочий ансамбль „Співає Верховина“ і була його музичною керівницею. Шкода, що її учителька не могла поділяти успіхів своєї здібної учениці, яка тоді вже носила прізвище Глібович. („Співає Верховина“ приїздила на турне до Австралії і у 1986-му році мала концерт в Канберрі. З великою радістю я зустрілася з колишньою - хоч на дві кляси молодшою — співученицею).

Платоніду Івановну Россіневич — Щуровську, колишню праву руку Олександра Кошиця, московська культура кривавого кольору спочатку осиротила, запроторивши кудись її чоловіка, а тоді зробила переписувачем нот. Полковник Микола Россіневич, був, після І-ої Світової Війни, культурним діячем в таборі полонених Олександрова Куйвського, в якому були приміщені дивізії генерала Безручка і генерала Тютюнника. В Празі полковник Россіневич був довгі роки секретарем Українського Вільного Університету. Оленка Глібович Адрелянівна, у 2002 році, після тяжкої недуги, попрощалася з цим світом.

В часі війни до Праги приїхала Наталі Геркен-Русова і на деякий час затрималася в родині професора Антоновича. Тому, що ми мешкали на тому самому коридорі, пані Наталі (наголос на „і“) кожного дня бувала в нас . Була це дуже вродлива, розумна і цікава жінка - мистець, театральний декоратор і театрознавець, родом з Києва, де вчилася в Українській Академії Мистецтв. Будучи від початку 20-тих років на еміграції, вона продовжувала свої студії в Празі і в Парижі. Її належало оформлення театральних спектаклів у різних містах Європи. На православній частині великого празького цвинтаря, що називався Ольшани, де знайшли спочинок тілесні остатки багатьох наших емігрантів, за моїх празьких часів стояла каплиця, стіни якої були покриті релігійними фресками роботи Наталі Геркен-Русової. В Берліні вона працювала у фільмовій компанії УФА (Universum Film-Aktiengesellschaft) і за її проектами робилося мистецько-декоративне оформлення цілого ряду великих фільмів. На театральні і мистецтвознавчі теми вона писала ріжні статті, а також була автором книжки „Героїчний театр.“

Крім того всього вона вміла дуже добре ворожити.

Для цього заняття в неї був кусник чорного оксамиту, на який вона розкидала з малої коробочки маленькі срібні шпилічки і з узорів, що робилися на оксамиті, "читала будущину". І так, за ворожінням пані Наталі, кінець війни мав би мене застати далеко від дому (який тоді ще не був розбитий), під горою, над водою, в мокрій погоді і у якийсь святочний день. Так воно й сталося. Хата, де примістилася група людей, з якою я покинула Чехію, стояла на підніжжю гори і була оточена річкою, що називалася Філс. Надворі падав сніг і дош, а календар показував святочний день - першого травня.

При якійсь нагоді, чоловік пані Наталі, Др. Юрій Русов, мені оповідав про дружбу з поетом Максимом Рильським і про те, що Рильського „Лист до загубленої адресатки“ (різні збірки, підписаний 1939-им роком) мав би бути присвячений пані Наталі, а чудовий безіменний сонет („Синя Далечінь“ 1922), що починається словами „У футрі лисячім мене одідав гість“, а кінчается останніми трьома рядками „мій гість - брехун, філософ і мисливий, рибалка, мандрівець - розповіда мені, як бив колись акул в Бенгалському заливі“ - був про нього (Др. Русова). За правдивість цих слів я не відповідаю, б ж за словами самого Рильського його „гість у лисячому футтрі“ був в першу чергу, не дуже то правдомовним.

Є ще деякі родини, чи поодинокі люди, яких хотілося б згадати, бо я про них часто думаю. Є ще й такі, про яких мені писати неможливо, бо вони ціле мое життя, наче тіні, завжди біля мене.

Поверхово хочу згадати родину професора Степана Сірополка, якого доњка Олександра (а називали її Шура), мене дуже короткий час вчила в гімназії математику. Вона також була танцюристкою, послідовницею американської танцюристки Ізадори Данкан, що пропагувала в танці вільний, а не класичний стиль. Цей зовсім новий підхід до балету мав великий попит в Англії і в Європі, включно з Росією, де молода американка познайомилася з російським поетом Сергієм Олександровичем Єсеніним і 1922-го року з ним одружилася. (Подружжя не було успішним, а обидва партнери, в ріжний час, загинули трагічною смертю). Пані добродійка Сірополко брала активну участь в Українському Жіночому Союзі, який був заснований десь у початках 20-тих років і була, один час, його головою. В родині були ще два сини, один інженер Леонід Степанович. Другий син, Степан Степанович, який, між іншим, середню освіту здобув в Українській Гімназії, коли вона ще була в Празі, був сталим працівником в МВБУ і чудом уцілів, як і решта українців, що тоді, під час бомбардування в лютому 1945-го року, знаходилися в музеїному будинку. Родина Сірополків мешкала у віллі, що належала якомусь чехові. Старий професор Сірополко робив дуже імпозантне враження. В нього було срібно-сиве волосся, що доходило майже до плечей і така сама борода. Носив він золотий кишеневський годинник, до якого був прикріплений чудовий ґердан. За чашкою чаю з бутербродами чи канапками, що ними завжди частувала мене, ніби члена родини, пані добродійка, професор оповідав мені про Українське Товариство Прихильників Книги, якого він був довгі роки головою і яке було засноване тоді, коли „вам, Наталю, було чотири роки.“ Я дуже гордилася цими словами, гордилася до такої міри, що майже що не рахувала себе „дійсним членом“. Заступником голови цього товариства був хресний батько моєї сестри Марійки, філателіст Євген Бировий, який „снабжав“ (за російське слово вибачаюся) мене марками, відколи мені було шість років. Завданням Товариства було дбати про розвиток і поширення української книги. Okрім цього Товариство також видавало неперіодичний журнал „Книголюб.“ Не знаю чому, але я мала враження, що між Сірополками і Симоном Петлюрою був якийсь родинний зв'язок.

Катруся Кричевська у своєму листі згадує, що пам'ятає наше помешкання, яке було „направо“. Двері відчинялися в кімнату, де, на-

проти них, стояла плита до варення, значить колись це була кухня. Наліво від дверей стояла невелика поліця з книжками, що належала мені. Біля неї був невелика умивальниця і кран на воду, далі двері у ванну кімнату, де крім самої ванни був ще й душ, напроти умивальниця до миття рук і дзеркало, що закривало поличку з різним лікарством. Було ще вікно, під яким жінка дворника зробила грядку і садила на ній переважно помідори. В кімнаті, біля дверей, що вели у ванну кімнату, стояла кухонна шафа з вибитим переднім склом - замість нього висіла полотняна завіска з веселим узором. Там ставилися харчі і необхідна посуда. У прилягаючій під прямим кутом стіні було велике вікно, біля якого не стояло нічого. Його старанно мила час від часу, по своїй власній волі, жінка двірника, яка до всіх Наріжних відносилася з великою пошаною і приязнню.

Головна стіна була напроти вхідних дверей. Там, біля самого вікна, стояла велика дубова шафа, повна дрантивої одежі. На шафі, крім батькового капелюха, була ще поличка, де стояло сім томів Історії України-Руси Михайла Грушевського. Тільки перший том цієї монументальної праці не був 'першим виданням', а був перевиданий 1913-го року в Києві, в друкарні Барського на Хрестатику. ІІ і ІІІ томи також були видані в Києві, обидва у 1907-му році, а решта, себто том ІІ, ІІІ, ІV і V були видані у Львові в 1905-му році.

В першому томі є передмова Грушевського до першого видання, писана на 'Грушівському хуторі' 1898-го року. Відколи я себе пам'ятаю, сім томів Грушевського Історії України завжди прикрашали наші помешкання. Навіть американська бомба іх не доторкнулася. Читати цей 'супертвір' є дуже цікаво. Грушевський стилем мистця ніби малював на широких полотнах історію свого народу від початку його існування. Мені здавалося, що він гостро відріжняв національність від державної приналежності, залишаючи нам у спадок історію одної суцільної нації, нації української, не утогоженої ні з чужими руками загарбників її території, ні з чужинецькими княжими, королівськими чи царськими дворами.

До боку шафи приставав тапчан такого самого типу, як і в Антоновичів. Над ним, на єдиній вільній від дверей і вікон стіні, висіли дві дерев'яні тарілки. На одній з них був випалений і вималюваний сербський народній взірець і прислав нам її мамин брат Петя з Югославії. Друга, що належала моїй сестрі Марійці, була твором мистця Миколи Бутовича, якого типово українська душа, що виявлялася у формі і кольориті його мистецьких творів, передала Марійчиним очам її любиму українську казку „Ходить гарбуз по городу, питаетесьного роду...“ Я не пам'ятаю, чому Бутович зробив

Марійці такий дарунок, який, на превеликий жаль, знищила американська бомба.

На початку сорокових років Микола Бутович зайнявся літературною творчістю - почав писати епіграми і майже що дня приходив з ними до нас. З цього нового мистецького жанру мені подобались тільки два - один про професора „Муху“ Антоновича, а другий про Платоніду Івановну Россіневич-Шуровську. Може ліпше було б, думала я, вручаючи Бутовичові в руки мною написаний паршивенький епіграм на нього, як подяку за щоденне читання і розпутчиле слухання, якби Бутович, замість писанини, зайнявся рисуванням карикатур... Бутович був ніби захоплений і здавалося, що справа з епіграмами скінчилася і увійшла в забуття. . . Аж раптом у 1996-му році, моя приятелька Оксана Воронин - Вікул, прислава мені з Америки книжечку „Епіграми Бутумбаса“. Була це збірочка всіх епіграмм Бутовича і на Бутовича, з напричуд слабими карикатурами. З жахом я побачила там і мою творчість. Добре є мати приятелів. Якби не Оксана з її чоловіком, я б ніколи не довідалася, що мое ім'я опиниться між іменами великих.

Замість Закінчення

Очі – це вікна.

Ними душа дивиться на світ Божий, а той незрозумілій, пречудовий світ заглядає своїми допитливими очима в людську душу.

Переді мною вже не росте чудернацьке деревце, що називається японська сливка, а чудернацьке тому, бо вкривається світло рожевим квітом зимию, коли надворі вдарить зненацька мороз, а на віконних шибах появляться дивні рисунки. Зникло безнастанне гудіння тартака, вкритого задушливим димом. В малому подвір'ї не було більше зажуреної груші, яка знала всі мої таємниці . . .

Тільки з півдня з Чеського Лісу, що прикриває наче ведмежий кохжух Шумаву, далі випливає річка Влтава. Покинувши Шумаву, річка пливе на північ, часом рівненько, а часом малими закарлючками, поки не допливє до чарівного міста, повного високих веж і золотих куполів, що називається Прага. Місто виворожила колись у древні часи струнка княгиня Лібуше, яка, стоячи на Вишеградській скелі, підняла вгору руку і промовила : „Я бачу місто велике, якого слава зірок торкається“.

Лібушу вже давно накрила чеська земля, але бачене нею золоте місто стоїть. Стоїть Вишеградська скеля, де вперше плем'я чеських слов'ян знайшло пристановище і коли добре придивитися, то у влтавських хвилях можна побачити тіні роботящих предків, можна навіть почути їхні мелодійні пісні, смутні і веселі. Хвилі тримають в собі всю історію чеського народу, що не знав агресій, але знав, як боронити право на свою землю і право, як на ній жити.

Ось Влтава вже доторкнулася Вишеградської скелі, вже в ній відбився силует віцої княгині, а це значить, що надійшов ранок. Сонце розплющило очі і сипнуло жмут тонких, заспаних промінів на пощерблени від старости стріхи Старого Міста. Почали розсуватися тяжкі завіси на вікнах, почав поволі плентатися кривими, заплутаними вуличками дух письменника Яна Неруди, заходячи в малі крамнички, в яких було все, від олomoуцьких сирів до нескомплікованого життя нескомплікованих подруж. Зі сну на Вишеградській скелі прокинулася романська ротонда св. Мартина, що стоїть на одному і тому самому місці від 11-го століття. Розкрив тяжкі двері

костел свв. Петра і Павла, може хтось зайде, щоб відпочити й оглянути розмальовані спокійкими кольорами стіни. Алей високих каштанів - з височезними коронами, прикрашеними, наче свічками, рожевими і білими квітами – затріпотіли листям: ну що ж... Треба вітати ще один новий день.. .

Прага це місто всіх мистецьких стилів. Місто театрів і опер, концертових заль і Власти Буріана. Місто огрядних столів, за якими п'ється пиво і престарих автентичних будинків, які доглядали всі покоління. Місто співу і сліз, що накрилося килимом часу, якому нема ні початку, ні кінця. Місто, де бездомні почувалися дома і не хотіли його покидати навіть в годинах найстрашнішої небезпеки.

Прага це великий паперовий мішок, який привозив мені професор Василь Біднов, тільки сьогодні з того мішка, коли його струснути, не випадатимуть речі, які люблять всі малі діти. Сьогодні з нього виходять люди, цікаві і менше цікаві, але всі свої і тому рідні. Вони дивляться мені в очі ніби питаютъ : „Ну що?“

Наймолодший і (після професора Шлендика) найвищий ростом між ними був мій батько, якого я ніколи не могла охарактеризувати. Наскільки я знаю, було двоє людей, які старалися це зробити.

Першим був його учитель, професор Дмитро Іванович Дорошенко у своїх листах до „гетьманського Донцова“, Вячеслава Липинського. Професор Дорошенко жив тоді у Франції, звідки 26 серпня 1928-го року, в листі ч. 289, написав Липинському слідуєче: „Питаєте про Наріжного. Про нього знаю ось що : Симон Наріжний, з Гадяцького повіту, почав науку в Полтавському Українському Історично-Філологічному Факультеті. В кінці 1922-го року емігрував, прибув до Праги і з того часу був моїм вірним і постійним слухачем до закінчення Українського Університету в Празі. На мою думку він найспособніший з усіх слухачів, яких я мав. Він багато працював, а як докторську дісертацію представив велику трьохтомову монографію про Виговського (стаття в „Записках“ є лише уривком з неї.) Тепер він пише таку ж монографію про П. Дорошенка. По моєму представленню він був залишений при університеті як стипендист (і чеське міністерство виїмково цю стипендію затвердило), а по заходам О. Я. Шульгина він дістав кілька годин лекцій з всесвітньої історії в Українському Педагогічному Інституті а Празі на час відпусики Шульгина (він торік мав відпустку аж на два семестри). Що до партійності, то Наріжний належав якийсь час до партії радикально-демократів у Празі, чомусь був там постійно в опозиції і нарешті (в

р. 1924 або 1925) покинув ту партію і тепер до жодної з партій не належить і участі в політиці не бере. За п'ять років, коли ми з ним день-в-день бачилися, я ані слова не сказав про політику, бо всі наші розмови стосувалися виключно наукових та академічних справ. Як людина він здається мені симпатичним : культурний, коректний, працьовитий. Жонатий, має дитину. Живучи в злиднях, ніколи не бідкався і не нарікав. Думаю, що з нього будуть люди. Коли б я почував, що маю право назвати його моїм учнем (в умовах еміграційного життя я мало міг йому дати, він більше сам здобував знання), то я би пишався таким учнем."

(Листи Д. Дорошенка до Вячеслава Липинського. Редактор І. Кропивницький. Східно-Європейський Дослідний Інститут, Філадельфія 1973).

Другим, хто старався охарактеризувати моого батька, був Др. Марко Антонович, який, з приводу сторіччя батькового дня народження, послав Др. Мушинці статтю, в якій пише : „30 січня 1998 року минуло сторіччя з дня народження Симона Наріжного, який у житті української еміграції в Чехословаччині відіграв визначну роль на передових місцях. Микола Мушинка, займаючись лише одною ділянкою його праці, посвяченої Музеєві Визвольної Боротьби України, дуже влучно написав, що нехай його (Др. Мушинки) праця буде увертюрою до святкування століття з дня народження Симона Наріжного. Незважаючи на дрібні помилки, книга Миколи Мушинки написана дуже просто, ясно і цікаво, та дає доволі повний огляд суспільно-громадської частини Симона Наріжного, отже фактично періоду після Другої Світової Війни. Правда, він згадує і наукову діяльність С. Наріжного, але ця ділянка його не так цікавить, як боротьба Симона Петровича за збереження МВБУ. На нашу думку, далеко важливішою ділянкою праці проф. Наріжного була педагогічна. Автор цих рядків далеко краще ознайомлений з науково-педагогічним доробком Покійного, а тому саме цій ділянці він присвятить свою увагу з приводу ювілею Симона Петровича. Це тим більше треба зробити, що я серед однокурсників можу себе уважати єдиним учнем Покійного, який прослухав усі курси його лекцій в УВУ в Празі . . . Муш сказати, що саме він найбільше відповідав мені своїм гідним і об'єктивним з'ясуванням теми і своєю обережністю у висновках. Якщо шукати паралель у мистецтві, то тут напрошується поезія Ольжича, яку сам автор так схарактеризував :

„Де шлях у гострі врізується стіни
І урвище над закрутом стремить,
Наш погляд неуважливий на мить
Затримує шорсткий прошарок ріні.

Вона суха і сіра. Але вії
Примкнеш перед камінням у піску –
І раптом чуєш силу вод рвучку
І різькість вітру, що над ними віяв."

Зовнішньо сухий і сірий виклад може викликати інтензивний відгук і багато сильніше враження ніж нарочита гра на почуттях, гострі вирази чи демагогія...

Мутатіс мутандіс це звичайно торкається також сірих і сухих викладів фактичних подій... Звідки міг Симон Петрович навчитися цього? На нашу думку джерела строгого об'єктивізму С. Наріжного треба шукати в його професорах чеського Карлового університету. . . . „ До характеристики С. Наріжного відносяться ще й слідуючі думки Др. Марка Антоновича : „Симон Наріжний без сумніву більший, ніж його слава. Він був скромний , у деяких питаннях не поступливий. Я з ним листувався ще як він переїхав в Австралію. Можу сказати, що він був дуже чесний і порядний і при тому добрій, в основних справах на нього можна було покластися. Взагалі, якби він трохи довше пожив у „большевицькому“ світі, він би одним з перших пішов ,на лоно Авраама‘.“

Професор Дмитро Дорошенко характеризує свого учня як людину культурну, коректну і працьовиту.

Др. Марко Антонович характеризує свого учителя як людину дуже чесну, порядну, скромну і добру.

Я ж характеризую моого тата як людину лояльну, люблячу, дорогу, цікаву і відважну, якої неможливо до нікого порівняти.

Минуло 62 роки, коли я покинула Прагу і за весь той час, не думаючи про неї, не зуміла її забути. Ночами я блукаю, як той вічний жид, закапелками Старого Міста й широкими вулицями Нового (іх бабуся Лоська, перехрестившись, з закритими очима переходила, щоб відвести малу внучку Орисю до школи) , кидаю погляд в сторону Градчан, де колись стара рука тримала мою восьмилітню. З неба остання зірка ледве помітно посилає у Влтаву блідий промінчик, а мене в чужій країні антиподів із глибокого сну будить музика дзвонів. То зі старинного Орлою поважно виходить 12 Апостолів.

Закінчення

Коли моя родина приїхала до Австралії, я, якось в розмові, запитала батька, як так сталося, що саме Сірополки, які якось були пов'язані з Петлюрою, більш-менш уціліли, коли ЧСР забрали совєти. Батько сказав мені, що той чех, в якого вони мешкали, як тільки червоні почали наблизатися до Праги, вивісив на своєму будинку американський прапор, демонструючи тим, що це є американський маєток, тож жителі мали релятивний спокій.

Без надуми я запитала, чому американські українці, ті, що під час 'советського звільнення' чехів приїздили в справі МВБУ до Праги, не вивісили американського прапору над майном розбитого музею, який і за іхнім твердженням, і за твердженням деяких праць ких особистостей, існував виключно, дякуючи американським доларам ?

Мого батька я бачила веселим, сумним, сердитим, поважним і взагалі всяким. Але я ніколи не бачила його боязливим, нечесним чи неправдивим і тільки один раз, на похороні мами, бачила, як він плакав.

Тож побачивши, що очі моого тата починають наливатися слізами, я більше ніколи не згадувала ні Музею Визвольної Боротьби України, ні його теоретичних, доларових власників, ні його „сумнівних“ знавців та прихильників .

(У моїх споминах всі події, персонажі та іхні імена є правдиві. Спомини присвячує і мертвим, і живим, і ненародженим членам моєї фантастичної родини.)

Канберра, 2004-2007 року.

9 788025 489789